

AgEcon SEARCH
RESEARCH IN AGRICULTURAL & APPLIED ECONOMICS

The World's Largest Open Access Agricultural & Applied Economics Digital Library

This document is discoverable and free to researchers across the globe due to the work of AgEcon Search.

Help ensure our sustainability.

Give to AgEcon Search

AgEcon Search
<http://ageconsearch.umn.edu>
aesearch@umn.edu

*Papers downloaded from **AgEcon Search** may be used for non-commercial purposes and personal study only. No other use, including posting to another Internet site, is permitted without permission from the copyright owner (not AgEcon Search), or as allowed under the provisions of Fair Use, U.S. Copyright Act, Title 17 U.S.C.*

DISCUSSION PAPER

**Leibniz Institute of Agricultural Development in
Central and Eastern Europe**

**ODDOLNE INICJATYWY JAKO SZANSA POPRAWY
JAKOŚCI ŻYCIA NA WSI? WYNIKI STUDIUM
PRZYPADKU W BAŁTOWIE
(POŁUDNIOWO-WŚCHODNIA POLSKA)**

ANDREAS GRAMZOW

**DISCUSSION PAPER NR. 103
2007**

Theodor-Lieser-Straße 2, 06120 Halle (Saale), Niemcy
Phone: +49-345-2928 110
Fax: +49-345-2928 199
E-mail: iamo@iamo.de
Internet: <http://www.iamo.de>

Inż. dypl. roln. Andreas Gramzow jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Rolnictwa w Europie Środkowej i Wschodniej, (IAMO), Wydział Środowiska Zewnętrznego dla Analizy Rolnictwa i Polityk w Halle, Niemcy. Jego prace badawcze koncentrują się głównie na obszarach wiejskich w Polsce i ekonomice instytucjonalnej.

Adres koresp.: Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO)
Theodor-Lieser-Straße 2
06120 Halle (Saale)
Germany

Phone: +49-345-2928 125
Fax: +49-345-2928 199
E-mail: gramzow@iamo.de
Internet: <http://www.iamo.de>

Discussion papers są to raporty okresowe dotyczące prac Instytutu Rozwoju Rolnictwa w Europie Środkowej i Wschodniej (IAMO), i zostały zrecenzowane jedynie w ograniczonym stopniu. Poglądy i opinie wyrażone w nich niekoniecznie są tożsame z poglądami i opiniami IAMO. Komentarze są mile widziane i należy kierować je bezpośrednio do autorów.

Serię Discussion Papers redagują:

Prof. Dr. Alfons Balmann (*IAMO*)

Prof. Dr. Thomas Glauben (*IAMO*)

Prof. Dr. Gertrud Buchenrieder (*IAMO*)

ISSN 1438-2172

STRESZCZENIE

Polskie obszary wiejskie nadal wykazują wysoki stopień zatrudnienia w rolnictwie w porównaniu z pozostałymi krajami Unii Europejskiej, co wynika z braku możliwości zatrudnienia w innych sektorach gospodarki na wsi. Szczególnie zamknięcie zakładów przemysłu ciężkiego we wczesnych latach 90-tych XX wieku pozostawiło wielu mieszkańców wsi na utrzymaniu jedynie z niewielkich dochodów prywatnych gospodarstw rolnych lub emerytur i rent. W gminie Bałtów (południowo-wschodnia Polska), w celu przeciwdziałania tej sytuacji, lokalne stowarzyszenia rozwojowe, wraz z lokalną grupą partnerską, podjęło inicjatywy stymulujące rozwój gospodarki regionalnej poprzez tworzenie infrastruktury turystycznej. Niniejsza praca przedstawia studium przypadku przeprowadzone w Bałtowie, w tym analizę lokalnych problemów, szans rozwojowych oraz doświadczeń w zakresie oddolnych inicjatyw. Głównym rezultatem wysiłków podjętych przez stowarzyszenia rozwojowe i grupę partnerską jest, stworzenie różnych atrakcji turystycznych. Dzięki nim powstają nie tylko nowe miejsca pracy poza sektorem rolniczym – tworzą one nowe źródła dochodu dla rolników i firm w wyniku wzmożonego zapotrzebowania na zakwaterowanie oraz inne usługi dla turystów. Infrastruktura turystyczna została sprawnie rozbudowana dzięki zaangażowaniu mieszkańców, obecności ludzi o cechach przywódczych, ścisłej współpracy z samorządem lokalnym oraz zaangażowaniu finansowemu jednego z lokalnych mieszkańców. Warsztaty, seminaria oraz otwarte spotkania organizowane przez stowarzyszenia przyniosły wzrost akceptacji dla inicjatyw wśród społeczności lokalnej. Regionalna grupa partnerska, które łączy różne stowarzyszenia lokalne i regionalne w zakresie wspólnej oferty turystycznej, zachęciło wielu mieszkańców do włączania się w późniejsze inicjatywy. W 2004 roku regionalna grupa partnerska złożyła wniosek o działanie pilotażowe dla wdrożenia inicjatywy wspólnotowej UE Leader+. Turystycznego rozwoju regionu wokół gminy Bałtów nie można rozważać jako bezpośredniej odpowiedzi na problemy zarobkowe lokalnych rolników i na brak zmian strukturalnych w rolnictwie, niemniej tworzy on nowe perspektywy dla lokalnych firm i zapewnia dodatkowy, niezwiązany z rolnictwem dochód dla rolników.

JEL: P 32, Q 10, R 11

Słowa kluczowe: Rozwój wsi, turystyka, Leader+, inicjatywy oddolne, Polska

ZUSAMMENFASSUNG

TOURISMUS ALS EINE MÖGLICHKEIT ZUR ERHÖHUNG DES LÄNDLICHEN EINKOMMENS?
ERGEBNISSE EINER FALLSTUDIE IN BAŁTÓW, SÜDOSTPOLEN

Ländliche Regionen in Polen weisen aufgrund eines Mangels an Arbeitsplätzen in nicht-landwirtschaftlichen Wirtschaftssektoren im Vergleich zu anderen EU-25 Mitgliedstaaten weiterhin eine hohe landwirtschaftliche Beschäftigung auf. Insbesondere in Südostpolen gingen infolge der Schließung von Betrieben der Schwerindustrie zu Beginn der 1990er Jahre viele nichtlandwirtschaftliche Arbeitsplätze verloren. Seitdem erzielten ein Großteil der ländlichen Bevölkerung ihr Einkommen lediglich aus ihren kleinbäuerlichen Betrieben oder aus Pensionen. Um diesen Entwicklungen entgegenzuwirken und die regionale Wirtschaft zu stimulieren, begannen Fördervereine und eine regionale Partnerschaft in der Gemeinde Bałtów (Südostpolen) eine touristische Infrastruktur aufzubauen. Dieser Beitrag stellt eine in der Gemeinde Bałtów durchgeführte Fallstudie vor, in der lokale Probleme, Entwicklungspotentiale

und Erfahrungen mit endogenen Initiativen untersucht wurden. Wesentlichen Ergebnisse der Aktivitäten der Fördervereine werden in der Schaffung unterschiedlicher Tourismusangebote gesehen. Letztere führten nicht nur zur Bereitstellung neuer nichtlandwirtschaftlicher Arbeitsplätze. Sie ermöglichten außerdem Kleinbauern und ansässigen Unternehmen, als Folge eines Nachfrageanstieges nach Unterbringungsmöglichkeiten und Tourismusdienstleistungen, neue Einkommensmöglichkeiten zu nutzen. Die erfolgreiche Einführung der Tourismusprojekte resultierte vor allem aus der Einbindung der lokalen Bevölkerung in die Aktivitäten, dem Vorhandensein von Führungspersonlichkeiten, der engen Zusammenarbeit mit den lokalen Behörden und dem finanziellen Engagement eines lokalen Akteurs. Von den Fördervereinen organisierte Workshops, Seminare und Versammlungen führten zusätzlich zu einer steigenden Akzeptanz der Aktivitäten bei der lokalen Bevölkerung. Die regionale Partnerschaft verbindet verschiedene lokale und regionale Vereine in ihren Bestrebungen, die Tourismusangebote zu koordinieren. Sie ermutigt ebenfalls viele Einwohner dazu, sich an den Initiativen zu beteiligen. Im Jahr 2004 bewarb sich die regionale Partnerschaft außerdem für die Pilotmaßnahme zur Implementierung der EU Initiative Leader+. Die Tourismusaktivitäten in der Region um Bałtów können nicht als eine direkte Lösung für die einkommensbedingten Probleme der ansässigen Kleinbauern und den fehlenden landwirtschaftlichen Strukturwandel in der Region gesehen werden. Jedoch schaffen sie neue Perspektiven für lokale Unternehmen und eröffnen Landwirten zusätzliche nichtlandwirtschaftliche Einkommensmöglichkeiten.

JEL: P 32, Q 10, R 11

Schlüsselwörter: Ländliche Entwicklung, Tourismus, Leader+, endogene Initiative, Polen

SPIS TREŚCI

Streszczenie	3
Zusammenfassung.....	3
Lista wykresów	6
Lista map	6
Lista skrótów	6
1 Wstęp	7
2 Problemy postrzegane w regionie	8
2.1 Brak zmian strukturalnych w rolnictwie	9
2.2 Bezrobocie	14
2.3 Brak inicjatyw współpracy.....	15
2.4 Bierność poprzedniego samorządu	17
3 Szanse i bariery rozwoju gminy bałtów w oczach mieszkańców.....	17
3.1 Turystyka	17
3.2 Dywersyfikacja działań rolniczych.....	18
4 Oddolne inicjatywy dla przezwyciężenia barier rozwoju lokalnego.....	21
4.1 Stowarzyszenia Bałt i Delta	21
4.2 Grupa partnerska Krzemieny Krag	23
4.3 Wpływ inicjatyw na rozwój regionu.....	24
4.4 Główne źródła sukcesu stowarzyszenia i grupy partnerskiej.....	27
4.5 Krytyczne spojrzenie na dotychczasowy rozwój	30
5 Perspektywy dla programu Leader+ w regionie wokół Bałtowa	32
6 Podsumowanie i wnioski	34
Źródła	35
Załącznik	37

LISTA WYKRESÓW

Wykres 1:	Rozmiar gospodarstw rolnych w gminie Bałtów	9
Wykres 2:	Migracja w Bałtowie i sąsiednich gminach (na 1 000 mieszkańców; lata 2003 i 2004).....	27

LISTA MAP

Mapa 1:	Położenie geograficzne gminy Bałtów na mapie polskich województw	7
---------	---	---

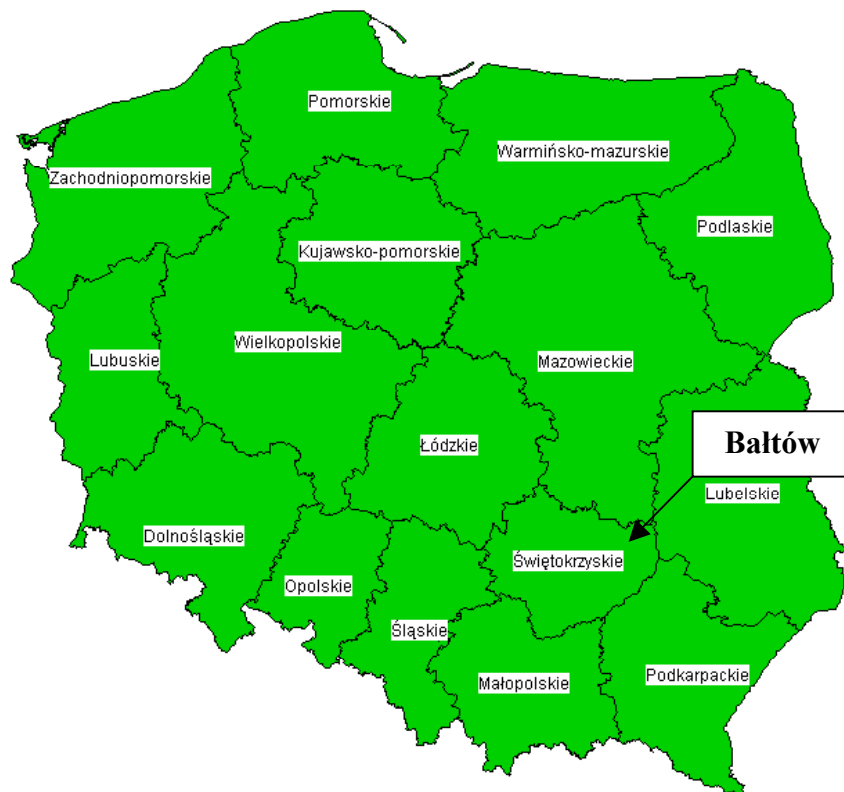
LISTA SKRÓTÓW

ARR	Agencja Rynku Rolnego
ARMA	Agency for Restructuring and Modernisation of Agriculture
BP	British Petrol
EPCE	Environmental Partnership for Central Europe
KRUS	Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (Agricultural insurance scheme)
LAG	Lokalna grupa działania (Local action group)
Leader	Liaison Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale
NGO	Organizacja pozarządowa
ZUS	Zakład Ubezpieczeń Społecznych (Social insurance scheme)

1 WSTĘP^{1,2}

Wysoki udział zatrudnienia w rolnictwie w całkowitej strukturze zatrudnienia, brak pracy poza sektorem rolniczym i wysoki poziom bezrobocia, jak również niskie zarobki, są często charakterystycznymi cechami sytuacji gospodarczej na obszarach wiejskich w Polsce. Szczególnie w południowo-wschodniej części kraju, w związku z zamknięciem wiejskich zakładów przemysłowych w początkach lat 90-tych XX wieku, wiejskie rodziny często zdobywają środki na życie z małych gospodarstw rolnych lub pomocy społecznej. Taką sytuację można zaobserwować w badanej gminie Bałtów w województwie świętokrzyskim (patrz Mapa 1).

Mapa 1: Położenie geograficzne gminy Bałtów na mapie polskich województw

Źródło: Autor.

Tę przeważnie rolniczą gminę charakteryzuje brak możliwości zatrudnienia czy perspektyw na przyszłość dla młodych ludzi. By zapobiec temu zjawisku, dwa lokalne stowarzyszenia rozwojowe podjęły działania skierowane na pobudzenie lokalnej gospodarki poprzez stworzenie różnych ofert turystycznych. Niniejsza praca przedstawia studium przypadku

¹ Autor pragnie gorąco podziękować Martinowi Petrickowi i Peterowi Weingartenowi za pomocne komentarze do wcześniejszej wersji niniejszej pracy. Co więcej, autor dziękuje Jarosławowi Kubie jako głównej osobie kontaktowej w studium przypadku w regionie, jak również Ewie Sitkiewicz za pomoc przy tłumaczeniu wywiadów. Autor składa również podziękowania na ręce Urszuli Budzich-Szukały, Jakuba Ciołkowskiego i Kingi Boenning za miłą współpracę

² Niniejsza praca opisuje jedno z trzech studiów przypadku, które zostały przeprowadzone w północno-zachodniej i południowo-wschodniej Polsce latem 2005 roku. Studia przypadku tworzą część empiryczną pracy analizującej proces wdrażania inicjatywy UE Leader+ w Polsce. Wyniki pozostałych dwóch studiów przypadku zostały już opublikowane w GRAMZOW (2005) i GRAMZOW (2006).

gminy Bałtów oraz lokalnych inicjatyw rozwojowych, które wyszły od stowarzyszeń na rzecz rozwoju. Przeprowadzono 35 wywiadów o strukturze otwartej z przedstawicielami samorządów lokalnych i regionalnych, członkami stowarzyszeń rozwojowych oraz ogólnie z mieszkańcami. Badanych pytano o lokalne problemy, potencjał rozwojowy, rozwój rolnictwa w regionie oraz na wpływ inicjatyw oddolnych na rozwój gospodarczy gminy. Niniejsza praca skupia się na analizie tego, na ile inicjatywy rozwoju turystyki mogą wpłynąć na trwały rozwój gospodarczy okolicy oraz czy są w stanie zapewnić dodatkowe źródła dochodu gospodarstwom rolnym.

Gminę Bałtów zamieszkuje około 4000 osób, gęstość zaludnienia wynosi 38,5 osoby na km². Obszar gminy wynosi 10 492 ha, z czego 51 % stanowią tereny rolnicze, a 42 % – lasy. W 2002 roku około 1000 rolników, przy średnim obszarze gospodarstwa wynoszącym 5,3 ha, zajmowało się uprawą ziemi (GUS 2003). Jak widać, mieszkańcy gminy nadal są silnie związani z produkcją rolniczą; jakość gleby jest przy tym niska. Niemal cały obszar uprawny zakwalifikowany jest jako ziemię gorszego gatunku. Do początku lat 90-tych XX wieku większość rolników z gminy Bałtów uzyskiwało dodatkowy dochód z zatrudnienia w zakładzie przetwórstwa metalurgicznego, który znajdował się w najbliższym, odległym o 10 km mieście – Ostrowcu Świętokrzyskim. W produkcji rolniczej Bałtowa dominuje produkcja roślinna, szczególnie produkcja zbóż. W 2004 roku w powiecie ostrowieckim, do którego należy Bałtów, 25 % aktywnej gospodarczo ludności pracowało w rolnictwie lub leśnictwie, 31 % w przemyśle i sektorze budowlanym, 22 % w usługach, a 22 % w usługach pozarynkowych. Poziom bezrobocia w tym czasie wynosił 29 %. Średnia pensja osiągała poziom 1923 złotych, czyli 79 % ówczesnej średniej krajowej.

Struktura niniejszej pracy jest następująca: rozdział 2 opisuje główne problemy wskazane przez uczestników wywiadu; w rozdziale 3 przedstawiono główne możliwości rozwoju dla regionu oraz główne przeszkody, uniemożliwiające mieszkańcom wykorzystanie tych możliwości. Rozdział 4 koncentruje się na oddolnych inicjatywach zapoczątkowanych przez lokalne organizacje pozarządowe i opisuje ich wpływ na rozwój gospodarczy regionu. W rozdziale 5 opisano obecny stan procesu przyjęcia działań pilotażowych wdrażających inicjatywę wspólnotową Leader+. Rozdział 6 zawiera podsumowanie.

2 PROBLEMY POSTRZEGANE W REGIONIE

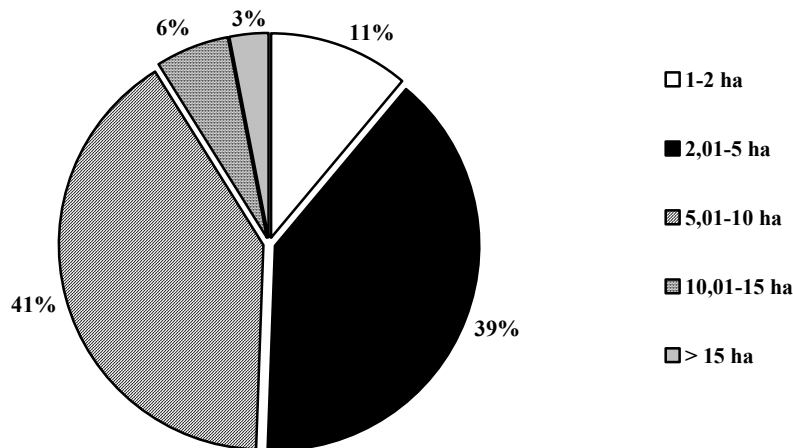
Poniżej przedstawione są najpoważniejsze problemy regionu, zgodnie z wypowiedziami uczestników wywiadów: brak zmian strukturalnych w rolnictwie, wysokie bezrobocie w regionie, brak wspólnych inicjatyw organizowanych przez mieszkańców, jak również pasywność poprzednich samorządów lokalnych.

Łącznie przeprowadzono 35 wywiadów: 11 z przedstawicielami samorządu lokalnego i regionalnego, 9 z członkami lokalnych stowarzyszeń rozwojowych i regionalnej grupy parterskiej, 10 z innymi mieszkańcami i 5 z rolnikami. Co się tyczy tych ostatnich, należy zaznaczyć, że osoby, które pracowały dla samorządów lokalnych czy też w lokalnych sklepach, a jednocześnie były właścicielami gospodarstwa rolnego, nie zostały zaliczone do grupy rolników, tylko do odpowiedniej spośród pozostałych grup. Krótki opis osób biorących udział w badaniu znajduje się w załączniku. Wywiady trwały przeciętnie od jednej do dwóch godzin. Osoby biorące udział w wywiadach wybrano z pomocą lokalnej osoby kontaktowej, która poleciła potencjalnych rozmówców. Oni z kolei polecili następnych. Respondentów wybrano ze względu na ich wiedzę o lokalnym rozwoju gospodarczym, inicjatywach oddolnych, zawód (lokalni przedsiębiorcy, rolnicy, członkowie samorządu lokalnego i powiatowego), jak również ich wiedza o mentalności lokalnej.

2.1 Brak zmian strukturalnych w rolnictwie

"W tym regionie naprawdę trudno jest oczekiwać przyszłych zmian w rolnictwie. W tej gminie mamy tylko jednego rolnika, który jest prawdziwym rolnikiem i ma ponad 300 świń. Rolnicy nadal czekają na swoją szansę po wejściu do UE, ale nic się nie dzieje" (B-18). Ta wypowiedź lokalnego mieszkańca wyjaśnia obecną sytuację rolników w gminie Bałtów. Jak wspomniano wcześniej, w produkcji rolniczej w Bałtowie dominują małe gospodarstwa rolne, charakteryzujące się małym obszarem upraw i brakiem parku maszynowego. Jak widać na wykresie 1, jedynie 3% (w liczbach całkowitych około 25 rolników) ze wszystkich 890 gospodarstw większych niż 1 ha posiada obszar uprawny większy niż 15 ha. Około połowy wszystkich gospodarstw nie przekracza 5 ha. Niemniej przedstawiciel samorządu lokalnego stwierdził, że zmiana strukturalna w rozmiarze gospodarstw jest w porównaniu do sytuacji sprzed 10 lat już widoczna. "Gospodarstwa były bardzo małe i ziemia była podzielona na małe działki. Średni obszar gospodarstwa wynosił 3 ha, a obecnie wynosi on 7 ha. Rolnicy zaczynają mieć większe gospodarstwa, 50, 60 czy 70 ha" (B-27). Od czasu przeprowadzenia cenzusu wśród rolników w 2002 roku liczba gospodarstw spadła już o 200.

Wykres 1: Rozmiar gospodarstw rolnych w gminie Bałtów

Źródło: Urząd Statystyczny powiatu ostrowieckiego.

Respondenci zasadniczo nie wierzyli, że produkcja rolna w Bałtowie zapewni wszystkim istniejącym gospodarstwom odpowiedni przychód. Mówili o tym również dwaj lokalni mieszkańcy, którzy ocenili: "Nasza gleba jest słaba i praca w rolnictwie to zły wybór. Rolnictwo nie może być głównym źródłem dochodu" (B-19). "Ludzie nie mogą już wyżyć z rolnictwa, bo produkty są za tanie. Przetrwać mogą jedynie duże gospodarstwa rolne, dla małych nie ma szans". Sytuacja zarobkowa gospodarstw rolnych pogorszyła się w ostatnich latach³. Ważną przyczyną niskich dochodów gospodarstw rolnych jest, według respondentów, obniżenie się cen producenckich za produkcję roślinną. Jak stwierdził przedstawiciel samorządu lokalnego sąsiedniej gminy: "Ceny plonów spadły i rolnicy mają problem ze sprzedażą swoich zbiorów" (B-30). Jeden z członków samorządu, jednocześnie właściciel gospodarstwa rolnego, powiedział: "W zeszłym roku sprzedałem jęczmień za 50-55 złotych za 1 dt, a teraz dostałem 25 złotych. Straciłem 30 złotych na tonie. Na samym jęczmieniu straciłem około 1000 złotych. Za hektar i otrzymałem 600 złotych dopłat bezpośrednich za

³ Wg szacunków EUROSTATu (2004), ogólny dochód za pracę rolniczą w Polsce wzrósł w Polsce o 73,5% ze względu na dopłaty bezpośrednie i udane plony w danym roku. Jednakże oceniając ten wynik z perspektywy wyników naszej ankiety musimy uwzględnić bardzo silne różnice regionalne, szczególnie w kwestii struktury obszarowej gospodarstw i różnicy w jakości gleby w Polsce.

hektar. W dodatku [do niskich cen producenckich] użyźniacze, pestycydy i benzyna są bardzo drogie. Rolnicy bardzo dużo stracili [...]" Podobnie do gospodarstw rolnych w sąsiednim województwie podkarpackim (patrz GRAMZOW 2005), również w Bałtowie rolnicy często mają problem ze znalezieniem hurtownika zainteresowanego ich produktami. Przedstawiciel samorządu lokalnego stwierdził: "Mamy Agencję Rynku Rolnego (ARR), której wymogiem jest minimalna waga dostarczonych produktów wynosząca 18 ton. Jednak ich ceny są bardzo niskie, a wielu rolników nie ma tych 18 ton" (B-27).

Kolejną barierą, która ogranicza możliwość rozwinięcia produkcji rolników, jest brak funduszy. Właściciele małych gospodarstw nie mają wystarczających dochodów, by podejmować się dalszych inwestycji w grunty rolne lub infrastrukturę produkcyjną. Dodatkowo, jak ocenił jeden z respondentów: "[Małe przedsiębiorstwa] boją się również kredytów. Tak naprawdę tylko duże gospodarstwa otrzymują kredyty bankowe. Małe gospodarstwa boją się, bo nie byłyby w stanie ich spłacić" (B-29). To podejście rolników respondenci tłumaczyli niepewną sytuacją na rynku produktów rolnych, często niekorzystną strukturą wiekową społeczności rolników, jak również negatywnymi doświadczeniami kredytobiorców z początku lat 90-tych XX wieku. W tej ostatniej kwestii jeden z lokalnych przedsiębiorców wyraził następującą ocenę: "W czasach transformacji Balcerowicz wprowadził reformy, które spowodowały podniesienie stóp procentowych i wielu ludzi straciło pieniądze. Stopy podniosły się z 12 % do około 100 % i ludzie, którzy wtedy mieli pozaciągane kredyty, do ich spłacenia potrzebowali o wiele więcej pieniędzy niż otrzymali z banku. Problem jest następujący: jak udowodnić ludziom, że to się nie powtórzy?" (B-33). Na podejmowanie decyzji przez rolników wpływ ma również fakt, że większość ziemi w gminie nie jest jeszcze skonsolidowana. Jeden z mieszkańców gminy powiedział: "[...] problem jest taki, że ziemia nada jest podzielona na niewielkie działki. Np. jeden rolnik ma 6 hektarów w 70 małych działkach. Konsolidacja jest naprawdę konieczna". Fakt ten ogranicza skuteczne wykorzystanie mechanizacji i tym samym obniża chęć rolników do specjalizacji w produkcji.

2.1.1 Przeszkody w dywersyfikacji zatrudnienia rolników

Z powyższych powodów rolnicy, którzy mają emeryturę w dalszej perspektywie, muszą znaleźć dodatkowe źródła utrzymania lub zdecydować się na dywersyfikację zawodową. Jak jednak stwierdzili respondenci, dywersyfikacja zawodowa wśród rolników nadal jest nieczęsta. Jeden z członków samorządu lokalnego powiedział: "Ludzie tutaj starają się chronić swoje gospodarstwa. Być może myślą o nowych sposobach zarobku, ale są bardzo ostrożni" (B-27). Dywersyfikację zawodową rolników ogranicza kilka czynników:

- 1) *Brak pracy poza sektorem rolniczym.* Jeden z członków samorządu gminy w okolicach Bałtowa stwierdził: Tempo tego procesu [zmian strukturalnych w rolnictwie] zależy od poziomu bezrobocia w regionie. Powodem powolnych zmian strukturalnych jest wysokie obecnie bezrobocie w regionie. Jak szybko będziemy tworzyć nowe miejsca pracy, tak szybko będzie następować zmiana strukturalna w rolnictwie (B-29).
- 2) *Niekorzystna struktura wiekowa społeczności właścicieli gospodarstw.* Wielu rolników jest obecnie w wieku pomiędzy 50 a 60 rokiem życia i dlatego nie są oni zainteresowani specjalizacją w produkcji. Co więcej, ponieważ często nie mają oni następcy, nie czują się zmuszeni do zwiększenia powierzchni swoich gospodarstw lub rozwinięcia drugiego filaru zawodowego w dodatku do rolnictwa. Często wiek jest barierą, powstrzymującą rolników od zmiany ich umiejętności zawodowych, ograniczającą ich szanse w znalezieniu zatrudnienia w sektorach nierolniczych.
- 3) *Brak kapitału zakładowego.* Wraz z zamknięciem zakładów metalurgicznych w Ostrowcu, większość rolników straciło zatrudnienie i pozostały im jedynie niewielkie dochody z

rolnictwa. Dlatego też w większości brak im jest kapitału początkowego do rozwinięcia firmy lub sklepu. Co więcej, rolnicy boją się zaciągania kredytów komercyjnych czy kredytów z przeznaczeniem nierolniczym. Nieudane inwestycje podjęte we wczesnych latach 90-tych XX wieku nadal zniechęcają mieszkańców do założenia firmy. Jeden z respondentów powiedział: "Głównym powodem są transformacje systemu politycznego. W trakcie procesu transformacji wielu ludzi pozakładało firmy i straciło wszystko. To jest główny powód, dlaczego ludzie boją się zaczynać działalność biznesową" (B-33). Co więcej, z powodu braku gwarancji, rolnicy rzadko mają dostęp do kredytów inwestycyjnych. Jak stwierdził jeden z członków samorządu lokalnego, większość rolników zainteresowanych inwestycjami "pracuje w innych krajach i inwestuje zarobione pieniądze w swoje gospodarstwa [...]" (B-27). Według PATRICKA i LATRUFFE'A (2006), kolejną przeszkodą mogą być konserwatywne praktyki pożyczkowe w wiejskich bankach.

- 4) *Brak przedsiębiorczości.* Jeden z lokalnych przedsiębiorców powiedział: "Szczególnie Bałtów miał zawsze tylko rolników i robotników zakładów metalurgicznych. Ta gmina nie jest gotowa do istnienia w nowej sytuacji. Nie są w stanie rozpocząć własnych inicjatyw" (B-33). Ze względu na dochód, którego dostarczał rolnikom zakład metalurgiczny, nie czuli oni presji do podejmowania działań w celu zwiększenia produkcji lub zyskania dodatkowego dochodu poprzez otwarcie firmy.
- 5) *Brak zapotrzebowania na oferowane produkty i usługi.* Inna barierą, która powstrzymuje rolników i innych mieszkańców regionu przed rozpoczęciem własnej działalności jest brak popytu. Zgodnie z wyjaśnieniami GRAMZOWA (2005, 2006) i CHAPLINA et al. (2005) dotyczącymi różnych regionów Polski, ze względu na wysoką stopę bezrobocia i niski poziom płac tereny wiejskie mają bardzo niską siłę nabywczą. To powoduje, że utrzymanie się na rynku jest dla małej firmy bardzo trudne.
- 6) *Bariera biurokratyczne i wysokie koszty ubezpieczenia społecznego.* Członek samorządu lokalnego ocenił, że "biurokracja i wysokie koszty ubezpieczenia społecznego są powodem [dla którego mieszkańcy boją się otwierać własne firmy]" (B-28). Następnie dodał: "Na przykład ZUS. Ci którzy mieli gospodarstwa mogli otworzyć dodatkowo małą firmę. Jednak teraz rolnicy muszą płacić ZUS, a nie tylko KRUS, jak kiedyś. [...] Kiedyś płacili 80 złotych za miesiąc a teraz, gdyby mieli firmę, musieliby płacić co najmniej około 700 złotych za miesiąc. To się im więc nie opłaca, bo już wystarczająco trudno jest zarobić dość pieniędzy, by pokryć koszty ubezpieczenia społecznego. I dlatego wielu rolników zamknęło swoje firmy" (B-28).⁴
- 7) *Niepewność otoczenia legislacyjno-prawnego.* Jeden z członków samorządu regionalnego wyjaśnia: "Co tydzień zmieniają dziesięć do dwunastu artykułów lub tworzą nowe. Ludzie nie mogą ufać otoczeniu prawnemu, w którym podejmują działania inwestycyjne. Dla przedsiębiorców to poważny problem" (B-07).

2.1.2 Bariery wzrostu dla dużych gospodarstw

Wymienione przeszkody nie tylko wpływają negatywnie na podejmowanie przez rolników decyzji o zaprzestaniu pracy na roli i rozpoczęciu działalności gospodarczej lub zmianie zawodu. Mała dostępność gruntów rolnych na rynku ogranicza również wysiłki dużych firm

⁴ Zmiana legislacyjna z lata 2005 znowu pozwala rolnikom na otwarcie dodatkowej działalności gospodarczej bez konieczności przejścia z KRUS-u do ZUS-u. Co więcej kolejna ustawa przegłosowana latem 2005 roku pozwala nowym firmom nierolniczym płacić jedynie ok. 30 % pełnej kwoty ubezpieczenia społecznego przez pierwsze dwa lata istnienia. Tę ostatnią ulgę mogą wykorzystać jedynie ci przedsiębiorcy, którzy nie mieli zarejestrowanej firmy przez ostatnie 5 lat.

skierowane na zwiększenie obszaru gruntów rolnych. Jeden z respondentów powiedział: "Obecnie te małe gospodarstwa są jeszcze w stanie wyżywić ich właścicieli, co również jest powodem powolnych zmian strukturalnych" (B-29). Inny spośród respondentów podkreślił, że niepewna sytuacja gospodarcza mieszkańców nie pozwala im sprzedać gruntów: "Tak, niektórzy z nich [rolników] boją się, że jeśli stracą pracę czy stanie się coś podobnego, będą musieli znowu żyć z roli. Ci ludzie nie chcą sprzedawać swoich ziem i czekają na wzrost cen gruntów. Nielatwo rozwiązać te problemy" (B-27).

Co więcej, nawet dzierżawa gruntów nie jest częstym zjawiskiem w gminie Bałtów. "Ludzie ze wsi w większości nie oddawali gruntów w dzierżawę i nadal tego nie robią – tak postępują tylko ludzie z miasta" (B-08), powiedział jeden z członków samorządu regionalnego. Decyzje rolników dotyczące dzierżawy gruntów stały się trudniejsze ze względu na wdrożenie dopłat bezpośrednich po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Jeden z respondentów stwierdził: "Zdarza się dzierżawa gruntów, ale nieczęsto. Kiedy jest możliwość dzierżawy, często się nie decydują ze względu na dopłaty bezpośrednie" (B-18). Uczestnicy badania powiedzieli, że umowa dzierżawy ma zazwyczaj formę ustną. W wyniku wprowadzenia dopłat bezpośrednich właściciel ziemi jest jeszcze bardziej skłonny do utrzymania ustnej formy umowy. "[Ponieważ] gdyby umowa była na piśmie, tylko dzierżawca miałby prawo do otrzymywania dopłat bezpośrednich. Jednak w przypadku umowy ustnej właściciel otrzymuje pieniądze i opłaca większość podatków. Dzierżawca zaś uprawia ziemię i zbiera plon" (B-12). W tym przypadku kluczowe znaczenie ma fakt, że rentowność produkcji rolnej w gminie Bałtów, ze względu na rozdrobnienie własności i słabą jakość gleby, zależy w dużym stopniu od dostępu do dopłat bezpośrednich. Dlatego też, ze względu na sytuację na rynku dzierżawy gruntów, ziemia jest niechętnie dzierżawiona, gdyż bez dopłat bezpośrednich uprawa ziemi jest w znikomym stopniu opłacalna. Dopłaty bezpośrednie z drugiej strony nie będą inwestowane w produkcję rolną, lecz zapewnią właścicielom gospodarstw, którzy często nie zajmują się już działalnością rolniczą, minimalny standard życia.

Co więcej, gospodarstwa rolne, które nie są chętne do zwiększenia produkcji lub poprawienia infrastruktury, nie inwestują dopłat bezpośrednich, lecz wykorzystują je na konsumpcję, jak wykazują następujące 3 wypowiedzi: "[Rolnicy] często nie inwestują pieniędzy [z dopłat bezpośrednich] w gospodarstwa, bo nie są to specjalnie wysokie sumy. Nie ma sensu ich inwestować" (B-30). Co ma zrobić rolnik z 5 lub 10 hektarami? Jak może zarobić, kiedy plony są takie tanie? Rolnicy sprzedają swoje produkty za śmieszne pieniądze żeby mieć za co żyć, ale to do przeżycia nie wystarczy. Dlatego też muszą wydawać dopłaty bezpośrednie na konsumpcję. Ja, jako właściciel dużego gospodarstwa mogę zainwestować dopłaty bezpośrednie, ale małe gospodarstwa nie mają takiej możliwości. Jako duży gospodarz ma się o wiele większe możliwości zmiany produkcji i specjalizacji niż małe gospodarstwa" (B-28). "Otrzymują dopłaty bezpośrednie, lecz nie wiedzą, jak inwestować pieniądze, bo nie potrafią inwestować w rolnictwo. W rolnictwie nie ma przyszłości" (B-13).

Kolejnym instrumentem politycznym wpływającym na zmianę strukturalną w rolnictwie w gminie Bałtów są kredyty preferencyjne. Nawet po wejściu do Unii Europejskiej, kredyty preferencyjne są nadal dostępne dla polskich rolników. W 2004 roku m.in. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa oferowała kredyty dla holdingów rolniczych, zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego, kredyty na sprzęt, restrukturyzację i modernizację przemysłu utylizacji odpadów, jak również kredyty na eliminację efektów katastrof naturalnych w rolnictwie, w 18 liniach kredytowych. Stopa procentowa zależy od linii kredytowej. Kredyty preferencyjne na inwestycje w nowe technologie są dostępne przy stopie procentowej 1%. Kredyty dla młodych rolników oraz na usuwanie efektów katastrof naturalnych, jak również kredyty preferencyjne na zakup ziemi lub mieszkania są dostępne

przy stopie procentowej 1,2 %. Stopa procentowa na dla innych linii kredytowych wynosi pomiędzy 2 i 3 % (MINROL 2005). Dla porównania średnia stopa inflacji w 2005 wynosiła 2,1 % (FEDERAL FOREIGN OFFICE 2006).

Kredyty preferencyjne były wykorzystywane przez rolników Bałtowa, niektórzy spośród nich nadal przy ich pomocy zakupują ziarno i inne środki produkcji, lub spłacają poprzednie kredyty, jak wspomniał jeden z członków samorządu lokalnego. Stwierdził, że dostęp do preferencyjnych kredytów często "[...] prowadził do sytuacji, w której [właściciele małych gospodarstw] brali kredyty, lecz nie byli ich w stanie później spłacić. Kredyty mogłyby być rozwiązaniem, gdyby rolnicy je inwestowali, wytwarzali swoje produkty i mogli je sprzedać po dobrej cenie. Zazwyczaj jednak biorą oni kredyty, by wyrównać swoje straty. Na przykład biorą pożyczkę krótkoterminową by spłacić dług za użyźniacze, lub wydają ją po prostu na potrzeby życiowe. W następnym roku muszą spłacić te pożyczki, więc zaciągają kolejne. [...] Rolnicy zasadniczo nie inwestują swoich pieniędzy, więc lepiej by było, gdyby nie mieli dostępu do kredytów preferencyjnych, gdyż wtedy musieliby być o wiele ostrożniejsi." (B-28). Dlatego też kredyty preferencyjne stanowią czynnik powstrzymujący odchodzenie rolników od rolnictwa i tym samym uniemożliwiają szybsze zmiany strukturalne w gminie.

Z drugiej strony kredyty dla młodych rolników, które również zaliczają się do kredytów preferencyjnych, a także subsydiowane kredyty ze środków przedakcesyjnych i akcesyjnych, takich jak SAPARD, mogą mieć pozytywny wpływ na zmiany strukturalne w rolnictwie. Warunki wnioskowania o kredyty dla młodych rolników wymagają, by właściciel gospodarstwa miał do 40 lat i posiadał dyplom uczelni rolniczej. Wymogi te powinny zapewnić wykorzystanie tych kredytów na dalsze inwestycje. Jak jednak stwierdził jeden z członków samorządu lokalnego: "Nielatwo jest zdobyć te kredyty nawet jeśli spełnia się wymagania. Przede wszystkim za dużo jest biurokracji" (B-29). Inny rozmówca również podkreślił wysokie bariery biurokratyczne, które muszą pokonać rolnicy chcący wnioskować o programy przedakcesyjne i akcesyjne: "[...] biurokracja to duży problem. Np. kiedy złożyłem wniosek o środki z SAPARD na zakup kombajnu, musiałem udać się do trzech urzędów gmin, do KRUSu i innych instytucji tylko żeby zebrać wszystkie potrzebne zaświadczenia" (B-28). Te programy przedakcesyjne i akcesyjne są przeznaczone raczej dla większych gospodarstw ze względu na konieczność wkładu własnego w wysokości 40 % inwestycji. Małe gospodarstwa z reguły nie są w stanie zapewnić własnych środków.

Innym instrumentem politycznym, który mógłby przyspieszyć zmiany strukturalne w gminie Bałtów, jest renta strukturalna. Jeden z członków samorządu gminy sąsiadującej z Bałtowem stwierdził: "Renta strukturalna daje możliwość rozwiązania problemów starszych rolników. Wielu z nich korzysta z niej i sprzedaje swoje ziemie sąsiadom" (B-31). Program ten jest skierowany do rolników, którzy zaprzestaną działalności rolniczej w wieku przedemerytalnym, mają ponad 55 lat i byli rolnikami przez co najmniej 10 lat. W celu uzyskania tej dopłaty rolnicy muszą przekazać swoje gospodarstwo następcom i całkowicie zaprzestać działalności rolniczej. Wysokość renty zależy od rozmiaru gospodarstwa i liczby potencjalnych beneficjentów renty strukturalnej w gospodarstwie. Podstawowa wysokość renty waha się pomiędzy 210 i 440 % emerytury, którą rolnicy otrzymują z KRUS. Jedna z członkiń samorządu gminy Bałtów również oceniła, że renty te są instrumentem zachęcającym rolników w podeszłym wieku do zaprzestania działalności rolniczej, nawet biorąc pod uwagę fakt, że do września 2005 roku tylko pięciu rolników z Bałtowa złożyło wnioski o przyznanie renty strukturalnej. Wyjaśniła ona, że powodem tak niskiego zainteresowania może być niekorzystna struktura wiekowa małżeństw posiadających gospodarstwa (nie osiagają wieku przedemerytalnego w tym samym czasie) oraz wymóg wkładów do KRUSu na przestrzeni

ostatnich 10 lat. "Problem leży jednak w tym, że wielu rolników pracowało dla zakładu metalurgicznego i nie korzystało z KRUSu przez ostatnich 10 lat" (B-27).

Inną barierą, która ma negatywny wpływ na decyzje inwestycyjne większych gospodarstw, jest brak siły rynkowej. Jeden członków samorządu lokalnego ocenił: "Drugi problem jest taki, że rolnicy nie są udziałowcami hurtowni, które skupują ich plony. Dlatego też nie mają wpływu na ceny. Rolnicy nie przeprowadzają wspólnych akcji. A z drugiej strony hurtownicy są niemalże monopolistami. Mają jedną cenę. Jest to bardzo niedobre dla rolników i to był błąd zrobiony w procesie prywatyzacji" (B-28).

Podsumowując, zmiany strukturalne w rolnictwie w gminie Bałtów są silnie związane z zapewnieniem miejsc pracy poza rolnictwem lub potencjalnych okazji do zainicjowania nowych przedsięwzięć biznesowych. Ze względu na brak tych czynników, w ciągu ostatnich 15 lat nie nastąpiła wyraźna zmiana strukturalna w rozmiarze gospodarstw. Jak podkreślał również CHAPLIN et al. (2005, str. 10 i dalej) w odniesieniu do małorolnej struktury Polski Południowo-Wschodniej, niektóre inicjatywy polityczne, jak dopłaty bezpośrednio lub subsydiowane kredyty, mogą nawet spowolnić proces zmiany strukturalnej.

2.2 Bezrobocie

"Największym problemem jest bezrobocie i wszystko, co się z nim wiąże – np. frustracja" (B-02). "W ciągu ostatnich 10 lat ludzie w tym regionie przeżywali bardzo ciężki okres. Niemal wszyscy tu pracowali dla zakładów metalurgicznych. Wraz z zamknięciem zakładu 38 tysięcy ludzi straciło pracę; ludzie ci często załamywali się i zaczęli pić" (B-01). Te dwie wypowiedzi dają niejaki wgląd w kolejny ważny problem regionu: bezrobocie. Jak wspomniano wcześniej, stopa bezrobocia w regionie wynosi 29 %, co wynika w głównej mierze z drastycznych cięć personalnych w zakładzie metalurgicznym w początkach lat 90-tych XX wieku. Zakłady metalurgiczne zapewniały wielu rodzinom z okolic Ostrowca wystarczające środki utrzymania, a także udostępniały usługi socjalne, jak to opisał jeden z respondentów: "Zakład metalurgiczny to był kombinat – zapewniaли szkołę, przedszkole i wszystko, co było potrzebne" (B-09).

Poza wysoką stopą bezrobocia, zamknięcie huty spowodowało inne zjawiska w rozwoju gospodarczym. Jak stwierdziło wielu spośród respondentów, ze względu na możliwość pracy w zakładach metalurgicznych nie nastąpiła dywersyfikacja w strukturze zawodowej na regionalnym rynku pracy. Jeden respondentów powiedział: "Jeżeli spojrzymy na czasy sprzed pięćdziesięciu lat, był to bardzo kreatywny region z wysokim poziomem wykształcenia. Potem jednak powstały zakłady i ludzie zaczęli myśleć jednotorowo. Zaczęli wykonywać tę samą pracę, a także myśleć i zachowywać się tak samo" (B-09). Większość ludzi nie wykształciła w sobie ducha przedsiębiorczości, ani nie rozwinęła umiejętności wymaganych w innych zawodach. Gdy mieszkańcy wykazywali ambicje do podjęcia nowych rodzajów działalności, często byli ograniczani przez różne bariery opisane w sekcji 2.1.1. Co więcej, inne oferty pracy były praktycznie niespotykane, ze względu na uprzednią dominację zakładów metalurgicznych w gospodarce regionu. "Tutaj ludzie nie mają doświadczenia zawodowego w innych branżach, zawsze pracowali dla huty" (B-22). W przypadku ludzi starszych, ta sytuacja często prowadziła do rezygnacji i zmniejszała ich chęć do rozpoczynania własnych inicjatyw. "Ludzie nie wiedzą, co robić. Byli bezrobotni przez długi czas i nie chcą niczego robić samodzielnie" (B-15). Inny spośród mieszkańców opisał sytuację następująco: "Najgorsze jest poczucie bezradności, którą miejscowi odczuwają ze względu na niemożność znalezienia pracy" (B-35).

Co więcej, brak możliwości zatrudnienia w regionie, jak również niski poziom zarobków, powoduje stałą i tymczasową emigrację szczególnie młodych ludzi, ale również mieszkańców w średnim wieku, w celu znalezienia pracy w większych miastach lub za granicą. Ucieczka młodych ludzi oraz generalnie ludzi w wieku produkcyjnym powoduje nie tylko dalszy spadek regionalnego dochodu i ograniczenie powstawania nowych inicjatyw biznesowych. W jej wyniku następuje również dezintegracja wielu rodzin w regionie, jak to określił jeden z respondentów: "Rozpad rodzin w regionie [...] może być przyszłości poważnym problemem. Rodziny są rozdzielone, bo każdy szuka pracy. Nie ma tu ani jednej rodziny, która nie ma kogoś za granicą. Efekty tego są już widoczne. Teraz mamy problem z dziećmi w szkołach. Dzieci często dorastają pod opieką dziadków. To ma duży wpływ na młodych ludzi i zaczyna jawić się jako poważny kłopot" (B-14).

2.3 Brak inicjatyw współpracy

"Nie wykonujemy żadnych prac społecznych, bo ludzie nie są tym zainteresowani. Nikt nie organizuje, ludzie nie chcą pracować bez zapłaty. Wolą znaleźć pracę albo siedzieć i nic nie robić. [...] Ludzie w tym regionie są zbyt podzieleni, żeby ze sobą współpracować, trudno jest mówić o współpracy" (B-21). Wypowiedź ta naświetla trzeci problem, wskazany przez kilku respondentów: wykazywany przez mieszkańców brak chęci do podejmowania wspólnych inicjatyw. Rozmówcy stwierdzali większe podziały pomiędzy mieszkańcami oraz zanik wspólnych inicjatyw od czasu rozpoczęcia przemian ustrojowych w latach 90-tych XX wieku. Jako powód tego zjawiska w gminie respondenci najczęściej podawali brak zaufania pomiędzy mieszkańcami. Dwóch lokalnych rolników oceniło zależność pomiędzy zaufaniem i współpracą następująco: "Jeżeli chce się współpracować, trzeba ufać ludziom, z którymi się współpracuje" (B-13). "To zależy, z kim się współpracuje. Jestem ostrożny. Nie ufam. Może w małej grupie bym współpracował, np. z moim sąsiadem, ale musiałbym mu ufać" (B-05). Brak zaufania pomiędzy mieszkańcami, według rozmówców, wynika z czterech determinantów:

- 1) *Rosnące różnice w dochodach mieszkańców*. "[...] [B]ezrobocie z jednej strony, a z drugiej standard życia miały duży wpływ na zaufanie międzyludzkie" (B-18). Wielu spośród respondentów twierdziło, że większe różnice w dochodach wśród lokalnej populacji, które pojawiły się po transformacji ustrojowej, są poważnym powodem braku zaufania. Jeden z rolników tak wyjaśnił tę nieufność: "Taka jest nasza mentalność po komunizmie. Teraz różnice między standardem życia ludzi są wielkie. Jeden jest biedny, a drugi bogaty" (B-11). Te różnice w dochodach, zdaniem respondentów, zaowocowały już rozluźnieniem kontaktów społecznych pomiędzy mieszkańcami gminy: "[Mieszkańcy] kiedyś sobie ufali bardziej niż teraz. W poprzednich czasach wszyscy mieli ławki przed ogrodem, ludzie się spotykali i rozmawiali. Mieli o wiele lepszy kontakt. Teraz ludzie nie mają dla siebie czasu, nie są już tak otwarci. Nie interesują się sąsiadami" (B-24). "Kiedyś było lepiej, ludzie byli dla siebie miłsi i serdeczniejsi. Mieli ze sobą lepszy kontakt, pomagali sobie nawzajem, częściej się widywali. Teraz życie jest o wiele bardziej anonimowe, ludzie nie interesują się sąsiadami i zajmują się własnymi problemami" (B-28).
- 2) *Zazdrość*. Kolejnym determinantem wynikającym z wyżej opisanych rosnących różnic, lecz również określonym jako typowo polska cecha przez respondentów, jest zazdrość międzyludzka. "Zazdrość to typowo polska cecha, która w ostatnich latach jeszcze się nasiliła. Niektórzy za szybko zdobyli pieniądze, i dlatego inni nie ufają sobie nawzajem. Gdyby udało się pozbyć zawiści, mielibyśmy tu raj na ziemi. Ale w tej części Polski nieufność jest o wiele silniejsza niż gdzie indziej. Ludzie tutaj są o wiele bardziej zawistni. Ma to wpływ na mobilizację ludzi i prowadzi do kłótni" (B-23). Respondenci mówili, że zazdrość często prowadzi do sytuacji, gdzie ludzie nie chcą ze sobą

współpracować w obawie, by ich partner nie uzyskał większych dochodów i by tym samym nie wzrósł jego standard życia. Jeden z rozmówców stwierdził: "Polscy rolnicy nie chcą być lepsi od swoich sąsiadów, chcą tylko być na tym samym poziomie. Nie chcą się lepiej rozwijać, tylko tak, jak sąsiedzi. A inni też nie powinni się rozwijać. Taka jest polska mentalność. Ale to zaczyna się zmieniać" (B-28).⁵

- 3) *Złe doświadczenia dotychczasowej współpracy.* Właściciel lokalnego sklepu stwierdził: "Kiedy ludzie w tej okolicy współpracowali ze sobą, zawsze coś się działo. Na przykład jeden z nich [partnerów] defraudował pieniądze. Dlatego zaufanie spadło" (B-22).
- 4) *Różne korzenie etniczne mieszkańców.* Jak podkreślali rozmówcy, mieszkańcy Bałtowa mają różne pochodzenie etniczne, co nadal ma wpływ na zaufanie wśród społeczności lokalnej. "Niektórzy z mieszkańców Bałtowa mają azjatyckie pochodzenie. W XVII wieku rosyjskie wojska przetrzymywały w tym regionie jeńców pochodzących z Azji. Niekiedy azjatyckie pochodzenie widać w twarzach niektórych ludzi. Część z nich nie należy też do normalnego kościoła katolickiego i to ogranicza zaufanie pomiędzy ludźmi. Jak coś idzie nie tak, to ludzie mówią, że to przez Tatarów. Niekiedy jest to prawie konflikt etniczny. Niektórzy Polacy myślą, że ci ludzie nadal są tatarami i to powoduje wzrost nieufności. Zastanawiając się nad zaufaniem międzyludzkim w tym regionie trzeba to brać pod uwagę".

Jak stwierdził jeden z członków samorządu lokalnego, brak zaufania ma również wpływ na współpracę między firmami. Powiedział on: "Głównym problemem jest zaufanie. Np. sześć lat temu współpracowałem z jednym lokalnym przedsiębiorstwem, i nie chcieli oni powiedzieć czym się dokładnie zajmują, ani jakie mają plany, w obawie, by inni nie wykorzystali ich pomysłów. Jest to nadal główny problem w zakresie współpracy z prywatnymi firmami. Zmiana ich sposobu myślenia będzie wymagała czasu" (B-09). Mieszkańcy często podejrzewają, że jeśli przedsięwzięcie odnosi sukces, to nie zarabia pieniędzy w sposób uczciwy czy legalny. Dlatego też boją się zaufać i wziąć udział we wspólnych przedsięwzięciach, firmach, czy nawet organizacjach.

Ten brak współpracy jest widoczny nawet w stosunkach pomiędzy różnymi stowarzyszeniami lokalnymi. Większość lokalnych wydarzeń jest najczęściej organizowanych przez małe lokalne grupy i stowarzyszenia, jak pokazuje następująca wypowiedź: "[S]towarzyszenia [...] nie współpracują ze sobą, rozproszenie jest znaczne. Nierzadko zdarzało się, by różne stowarzyszenia współpracowały ze sobą. Często mają one te same cele, lecz nie realizują ich wspólnie. Często jest to raczej rodzaj rywalizacji, ale mogłyby działać o wiele lepiej" (B-14).

Poza brakiem zaufania, respondenci wymienili również inne przyczyny braku wspólnych inicjatyw regionie. Na przykład pozytywne przykłady współpracy mogłyby zachęcić ludzi do

⁵ Żart opowiedziany przez przedstawiciela samorządu lokalnego powinien dobrze zobrazować lokalną mentalność: "Na ziemię schodzi anioł, żeby zobaczyć, co się tu dzieje. Najpierw spotyka angielskiego farmera i pyta go: 'Jak ci się wiedzie?'. Ten odpowiada: 'Staram się jak mogę. Mam 50 świń i idzie mi nieźle'. Anioł pyta: 'Chcę ci wyświadczyć przysługę, jak mogę ci pomóc?'. Anglik na to: 'Mój sąsiad ma 100 świń, więc daj mi jeszcze 150 i będę szczęśliwy'. Anioł dał Anglikowi świnię. Potem poszedł do niemieckiego rolnika i spytał: 'Jak ci się wiedzie?' Niemiec na to: 'Mam duże gospodarstwo i dobre maszyny, idzie mi nieźle'. Anioł znowu spytał: 'Co mogę dla ciebie zrobić?' Niemiec odpowiedział: 'Gospodarstwo mojego sąsiada jest nieco większe od mojego, więc daj mi jeszcze 50 hektarów i będę szczęśliwy'. Anioł spełnił i jego prośbę. Potem poszedł do polskiego rolnika i spytał: 'Jak ci się wiedzie?' Polak na to: 'Wiesz, mój dom się prawie wali, krowa nie daje mleka i nie mam grosza przy duszy. Ale mój sąsiad ma o wiele więcej ode mnie, ziemia daje dobre plony, i ma 10 dobrych krów.' Anioł pyta go: 'Co mogę dla ciebie zrobić?' Polski rolnik na to: 'Najlepiej byłoby, gdybyś zburzył dom mojego sąsiada, wybił jego stado i spalił plony. Wtedy byłbym szczęśliwy'" (B-28).

wspólnych działań. Co więcej, potrzebni są lokalny przywódcy, którzy organizowaliby działania, zbierali pomysły czy nawet koordynowali realizację wspólnych przedsięwzięć, jak to ujął jeden z rozmówców: "Takie osoby [liderzy lokalni] są ważne, powinny zbierać pomysły i przedstawiać je samorządowi, a także wszystkim innym ludziom w regionie" (B-12). Poza koniecznymi umiejętnościami organizacyjnymi, obecność liderów we wspólnych inicjatywach wnosi również wzrost zaufania mieszkańców do tych działań: "Ludzie organizujący festiwale czy pikniki zazwyczaj wszystko robią sami. Małe wystawy zazwyczaj są organizowane przez lokalnych mieszkańców. Są oni chętni do działania. A inni ludzie mogą do nich dołączyć, kiedy zobaczą, że coś się dzieje. [...] Gdyby zobaczyli, że lokalni liderzy z nimi współpracują, również by się przyłączyli" (B-14).

2.4 Bierność poprzedniego samorządu

Do 2002 roku jako poważną przeszkodę ograniczającą rozwój gospodarczy Bałtowa postrzegano samorząd lokalny. Jeden z respondentów powiedział: "Drugim problemem był stary samorząd. Nie interesował ich rozwój regionu [...] ani programy unijne. Wiedzieli już, że te programy dobrze działają, ale nie chcieli o nie wnioskować. A ludzie w tym regionie nie mieli na decyzje tego samorządu" (B-26). Mieszkańcy wyjawili, że poprzedni samorząd lokalny nie był zainteresowany inwestycjami w lokalną infrastrukturę. Bałtów np. był słabo wyposażony w kanalizację i sieć telekomunikacyjną. Lokalne drogi były w bardzo złym stanie, a sieć komórkowa nie była nawet dostępna. Ten brak infrastruktury odstraszał inwestorów i lokalne firmy od inwestowania w gminie. Poprzedni samorząd był nie tylko pasywny – sabotował również inicjatywy podejmowane przez stowarzyszenia lokalne w celu rozwoju regionu. Lokalny przedsiębiorca, który brał w tych inicjatywach aktywny udział, stwierdził: "[B]yły sam problemy. Ludzie z poprzedniego samorządu to byli komuniści, a szczególnie burmistrz. Burmistrz nie widział możliwości i podcinał różne inicjatywy na rzecz rozwoju regionu. Ludzi którzy byli przeciwko burmistrzowi musieli wyjechać, przez co wyjechało wiele ludzi. Ci którym nie pozwalano pokazywać co czuli i myśleli, którzy nie mogli zmienić tego co chcieli zmienić – ci wyjechali. Mieliśmy na oczach wysokie zagrożenie bezrobociem, a samorząd na to nie zareagował" (B-33). Inny mieszkaniec ocenił: "Chcieliśmy zmienić sytuację w gminie, ale poprzedni samorząd nie współpracował z ludźmi w regionie. Jeżeli ktoś przychodził po pomoc, nie mieli dla niego czasu" (B-26).

3 SZANSE I BARIERY ROZWOJU GMINY BAŁTÓW W OCZACH MIESZKAŃCÓW

W niniejszym rozdziale przedstawione są sugestie respondentów w zakresie szans rozwojowych dla regionu. Większość mieszkańców potwierdziła, że główną szansą w tworzeniu nowych źródeł dochodu jest rozwój turystyki. W mniejszym stopniu wymieniano tu również silniejszą specjalizację gospodarstw rolnych jako potencjalną metodę podniesienia lokalnego standardu życia.

3.1 Turystyka

Większość rozmówców wymieniało turystykę jako największą szansę na rozwój regionu. "Turystyka jest największą szansą dla regionu" (B-02), jak to ujął jeden z respondentów. Mieszkańcy zazwyczaj opierali ten osąd na pięknie przyrody, w które obfituje gmina Bałtów: "Turystyka, jedynym sposobem jest rozwój turystyki. Musimy odkryć ten piękny region dla ludzi z zewnątrz, mamy piękne miejsca" (B-32). Jednak mieszkańcy zajmujący się rozwojem turystyki w Bałtowie zdają sobie sprawę, że będą musieli, prócz zasobów naturalnych, zapewnić również zakwaterowanie, punkty turystyczne oraz inne atrakcje. Cytowany powyżej rozmówca dodał: "Musimy połączyć różne atrakcje, odległość pomiędzy nimi powinna być

niewielka. Staramy się zatrzymać turystów w regionie na dłużej, zapewniając różne atrakcje. Ważny jest również rozwój agroturystyki, wciąż za mało mamy gospodarstw agroturystycznych. Być może potrzebne są również hotele" (B-32).

Lokalny przedsiębiorca, jednocześnie aktywista lokalnego stowarzyszenia na rzecz rozwoju gminy Bałtów, opisuje swoje pomysły przyszłego rozwoju turystyki w następujący sposób: "Ale są trzy ważne czynniki, które musimy wziąć pod uwagę, bo mogą one podnieść szansę na turystykę w Bałtowie: po pierwsze, musimy utworzyć stok narciarski, sztuczne jezioro i pole namiotowe, aby zachęcić turystów do dłuższego pobytu w regionie. Po drugie, musimy stworzyć infrastrukturę z hotelami, co pozwoli nam ściągnąć bogatszych turystów. A trzeci czynnik, najbardziej kosztowny, musimy stworzyć kompleks hoteli, kortów tenisowych i pól golfowych, by zachęcić ludzi z miast takich jak Warszawa, by spędzali urlopy tutaj w Bałtowie" (B-33). Ten sam rozmówca wspominał również o problemach, które przewiduje on w procesie rozwoju tego regionu: "Bałtów nie ma tradycji miasta turystycznego. Ludzie z Bałtowa nie podróżują za często, nie wiedzą, jak można wykorzystać zasoby. Potrzebują czasu i nauki" (B-33). Ze względu na brak doświadczenia z turystyką, mieszkańcy gminy często nie wiedzą, jak mogłyby wyglądać poszczególne miejsca, ani jak stworzyć potrzebną infrastrukturę turystyczną, jak organizować imprezy ani jak podnieść atrakcyjność regionu. Jednak poza umiejętnościami potrzebnymi do rozwoju turystyki, ważnym czynnikiem są również środki finansowe, potrzebne dla inwestycji. Jeden z rozmówców powiedział: "Musimy znaleźć źródła na nowe inwestycje, szczególnie w zakresie noclegów, oferty zimowej, a także powiększenia obszarów sportowych. Znalezienie środków finansowych na te inwestycje to jest problem i nadal jest wiele do zrobienia. Np. musimy poprawić lokalną infrastrukturę" (B-35).

3.2 Dywersyfikacja działań rolniczych

3.2.1 Agroturystyka

Jak zostało to opisane w sekcji 2.1, rozwój małych gospodarstw rolnych koncentrujących się jedynie na rolnictwie ogranicza wiele czynników, i nie daje on dużych nadziei na sukces. Z tego względu, w związku z rozwojem turystyki, który już został zapoczątkowany w gminie Bałtów, rolnicy najczęściej wymieniają agroturystykę jako jedyną szansę na dalszą działalność małych gospodarstw rolnych. Właściciel lokalnego sklepu, spytany o szanse rozwoju regionu, odpowiedział: "Agroturystyka – w tym regionie niemożliwy jest rozwój rolnictwa, bo gleba jest słaba, a gospodarstwa zbyt małe" (B-22). Obecnie w Bałtowie istnieje sześć gospodarstw agroturystycznych (na 890 gospodarstw rolnych ogółem). Wszystkie z nich radzą sobie dość dobrze, produkują żywność organiczną, głównie na potrzeby swoich klientów. Właścicielka gospodarstwa agroturystycznego, spytana, czy jest zainteresowana dalszymi inwestycjami w gospodarstwo, odparła: "Nie kupujemy już ziemi i nie inwestujemy w rolnictwo. Chcemy tylko powiększyć nasze gospodarstwo agroturystyczne. Chcemy mieć może 20 łóżek, wtedy będzie to nadal gospodarstwo agroturystyczne, a nie pensjonat. Chcemy również poprawić warunki w naszym gospodarstwie" (B-13). Również członkini samorządu lokalnego ocenił, że agroturystyka stanowiłaby dobrą alternatywę dla małych gospodarstw rolnych. Powiedziała ona: "Rolnicy muszą znaleźć najlepsze wyjście dla siebie. Być może niektóre z tych gospodarstw również zajmie się w przyszłości agroturystyką" (B-27). Inna rozmówczyni podkreśliła udany rozwój agroturystyki i dodała, że w ostatnim roku liczba gospodarstw agroturystycznych w gminie Bałtów wzrosła z dwóch do sześciu. Dodała również, że jest zapotrzebowanie na kolejne.

3.2.2 Żywność ekologiczna

Inną szansą dla małych gospodarstw, wymienioną przez członka samorządu lokalnego, jest produkcja żywności ekologicznej. Ze względu na wysokie koszty środków produkcji wiele gospodarstw w Bałtowie nie wykorzystuje chemikaliów, pestycydów ani użyźniaczy, a mieszkańcy uważają to za ważny warunek wstępny dla silniejszego rozwoju produkcji ekologicznej. "Niektóre małe gospodarstwa przechodzą na produkcję ekologiczną i mamy ich teraz około 40 w gminie Bałtów. Ceny zwykłej żywności są niskie, więc zaczynają oni produkcję żywności ekologicznej, gdyż nie stać ich na opłacenie wszystkich pestycydów i chemikaliów. Z produkcją żywności ekologicznej zazwyczaj nie wiążą się wydatki, natomiast można na tym dobrze zarobić. Co więcej, otrzymują 300 złotych dopłat za produkcję żywności ekologicznej z hektara, a dla małych gospodarstw zapewne jest to dobry sposób na przetrwanie" (B-27). Produkty ekologiczne obecnie są w większości sprzedawane w lubelskich sklepach, jako że nie istnieje lokalna marka produktów ekologicznych, która mogłaby wzmocnić ich pozycję rynkową. Dlatego też potrzebna jest koncepcja marketingowa i dalsze inwestycje w gospodarstwa ekologiczne. Ten sam respondent, zapytany o dalszy rozwój gospodarstw ekologicznych, ocenił, że gospodarstwa te nie będą w stanie przetrwać "przy tak niewielkich rozmiarach. Te gospodarstwa muszą się rozrosnąć" (B-27). Dlatego też lokalna marka może stanowić podstawę dla rolników-producentów ekologicznej żywności, zachęcającą ich do dalszych inwestycji. Przed wszystkim potrzebne są wspólne działania między lokalnymi gospodarstwami ekologicznymi, mające na celu koordynację ich wydajności rynkowej i inwestycji. Członek samorządu lokalnego stwierdził: "Może w przyszłości gospodarstwa będą musiały współpracować i stworzyć własną lokalną markę. Mamy w gminie kogoś, kto zajmuje się gospodarstwami ekologicznymi. [Właściciele gospodarstw ekologicznych] spotykają się regularnie, ale obecnie wszyscy rolnicy działają niezależnie. Nie mamy tutaj sklepów ekologicznych" (B-27). Niektórzy rolnicy złożyli już wnioski o certyfikację produkcji ekologicznej. Zgodność z wymaganiami certyfikatu nadzorują agencje regionalne. W tym zakresie zapewnienie rolnikom certyfikatów może ułatwić współpracę między nimi i pomóc im w zwiększeniu ich siły rynkowej. Nadal jednak brakuje kapitału, potrzebnego do zwiększenia obszaru gospodarstw ekologicznych i stworzenia narzędzi marketingowych.

3.2.3 Grupy producenckie

Mieszkańcy gminy ocenili, że w przyszłości konwencjonalną produkcję rolną w gminie Bałtów będą mogły prowadzić jedynie duże gospodarstwa. Jednak możliwości inwestycyjne tych gospodarstw, jak opisano to w sekcji 2.1.2, są ograniczone, nie powiększają więc one swoich obszarów tak, jak przewidywano. Jako główny problem postrzega się niskie i niestabilne ceny producenckie ze spowodowane słabą siłą rynkową, która cechuje również większe gospodarstwa. Jeden z rolników, pytany o szanse, które widzi w tym regionie dla gospodarstw rolnych, odparł: "Dla rolników zapewne ważniejsze jest znalezienie rynku na ich produkty. Potrzebują umów z firmami" (B-11). Dlatego też zwiększenie siły rynkowej oraz uzyskanie kontraktów poprzez założenie grupy producenckiej wydaje się być korzystną alternatywą. "W innych regionach ludzie również próbują tworzyć grupy producenckie. Np. Starają się wspólnie sprzedawać swoje wyroby. Może w tym regionie ludzie mogliby wspólnie zainwestować w hodowlę zwierząt i wspólnie sprzedawać produkty" (B-11), jak ocenił jeden z rozmówców.

Rolnicy z Bałtowa napotykają na podobne bariery powstrzymujące ich od założenia Grup Producentkich do tych, jakie wymieniono w studium przypadku przeprowadzonym w południowo-wschodnim regionie Polski Doliny Strugu (patrz GRAMZOW 2005). Szczególnie większe gospodarstwa deklarują potrzebę istnienia grup producenckich w celu umocnienia

pozycji rynkowej rolników w negocjacjach z hurtownikami. Jednakże pomimo zaistnienia koncepcji stworzenia grup producenckich, w rzeczywistości nie podjęto w Bałtowie żadnych poważniejszych działań prowadzących do stworzenia takowych. Członek lokalnego samorządu ocenił: "To jest nasz problem, mamy tylko jedną [grupę producencką] i nie jest ona legalna" (B-34). Później dodał: "Niemniej wcześniej czy później [rolnicy] będą musieli współpracować, jeżeli chcą mieć wpływ na duże firmy. Rolnicy wiele tracą, bo pośrednicy między nimi a przetwórcami biorą zbyt wiele. Na przykład za kilogram czarnej porzeczki rolnicy otrzymują 70 groszy, a hurtownik 1,70 złotych. Tak więc dzięki bezpośredniemu kontaktowi rolnicy zarobiliby o wiele więcej" (B-34). Za najpoważniejsze uznaje się następujące bariery:

- 1) *Wysokie wymagania biurokratyczne i ramy prawne.* Członek samorządu lokalnego ocenił: "Niemniej rolnicy nadal nie chcą tworzyć grup producenckich, ponieważ jest za dużo biurokracji. Podatki od sprzedaży przez grupę producencką są za wysokie [...]. A nadal trzeba utrzymywać niskie ceny. Czyli na grupę producencką trzeba wydać dodatkowo pieniądze" (B-28). Zaś przedstawiciel samorządu powiatowego dodał: "Instrumenty polityczne przeszkadzają grupom producenckim. Nie mamy ram prawnych dla grup producenckich, płacą one różne podatki, i to może być największy problem. To powinno się zmienić. Byłoby wspaniale, gdyby nie musieli płacić podatków od sprzedaży" (B-34).
- 2) *Zastrzeżenia mieszkańców do współpracy.* Kolejną barierą, którą już wymieniliśmy w sekcji 2.3, są indywidualne zastrzeżenia mieszkańców wobec nawiązania współpracy. Jak pokazuje poniższa wypowiedź, mali rolnicy nie są przyzwyczajeni do kooperacji z innymi rolnikami: "Są małe gospodarstwa i jest im naprawdę bardzo trudno współpracować, wolą po prostu uprawiać swoje własne pole" (B-11). Przedstawiciel samorządu powiatowego powiedział: "System doradczy stara się zebrać te gospodarstwa, ale stary system nadal ma wpływ na sposób myślenia ich właścicieli. Boją się, że znowu będą spółdzielnie i że za dużo na tym mogliby stracić. Myślą, że ktoś mógłby uzyskać więcej bogacąc się kosztem innych" (B-34). Nawet w kwestii wykorzystania parku maszynowego nie widać zbyt intensywnej współpracy pomiędzy rolnikami, czemu wyraz daje poniższe stwierdzenie: "Większość gospodarstw tutaj jest małych, a wynajęcie maszyn jest kosztowne, dlatego zazwyczaj je kupują. Jednak kupują je najczęściej samodzielnie. Nie współpracują ze sobą tak naprawdę, po prostu sami uprawiają swoje ziemie" (B-11).
- 3) *Brak funduszy.* Niemniej lokalne grupy producenckie nadal mogłyby być skuteczne tylko gdyby rolnicy skoordynowali swoją produkcję i działania marketingowe dla swoich wyrobów. Dlatego też nie wystarczy koncepcja marketingowa, trzeba zatrudnić kadre zarządzającą dla grupy producenckiej, jak to zauważył jeden z rozmówców: "[...] i trzeba mieć biuro z księgowością i kierownika" (B-28). To są dodatkowe koszty, które pokryć muszą rolnicy. Ze względu na obecną niekorzystną sytuację finansową rolników brakuje funduszy, które mogłyby być wykorzystane do pokrycia tych dodatkowych kosztów zarządzania i księgowości.
- 4) *Ryzykowne środowisko biznesowe.* Przedstawiciele samorządu gminy sąsiadującej z Bałtowem powiedzieli: "Grupy producenckie w tym regionie nie mają dość siły w procesach negocjacyjnych. Firmy kupujące ich plony są zbyt duże. Na spotkaniach grupy doradczej ds. grup producenckich zjawiało się wielu rolników i udało się nawet założyć grupę producencką. Ale teraz mamy problem ze względu na tani import z Chin. Jeżeli obecna polityka Unii Europejskiej zostanie utrzymana, będzie wspierać nadal import tanich produktów z Chin i wtedy nie tylko Polska będzie miała problem" (B-29).

4 ODDOLNE INICJATYWY DLA PRZEZWYCIĘŻENIA BARIER ROZWOJU LOKALNEGO

W niniejszym rozdziale omówione zostaną główne inicjatywy rozwoju regionalnego, oparte na lokalnych stowarzyszeniach i grupie partnerskiej. Większość regionalnych działań ma swój początek w lokalnych stowarzyszeniach *Bałt* i *Delta*, jak również w grupach partnerskich, w których współpracują ze sobą przedstawiciele lokalnych organizacji pozarządowych, samorządów lokalnych i powiatowych oraz przedsiębiorstwa.

4.1 Stowarzyszenia *Bałt* i *Delta*

4.1.1 Powstanie stowarzyszenia *Bałt*

W 2001 roku grupa mieszkańców gminy, zmotywowana wysoką stopą bezrobocia, beczynnością poprzedniego samorządu, stagnacją w gminie w zakresie rozwoju gospodarczego i infrastrukturalnego jak również coraz większym zaniedbaniem zasobów naturalnych, rozpoczęła współpracę i dyskusję w kwestii koncepcji wsparcia rozwoju lokalnego w Bałtowie. Na początku osiem do dziesięciu osób spotykało się regularnie i opracowywało cele i inicjatywy dla rozwoju gminy Bałtów. W 2001 roku na bazie tych spotkań stworzono stowarzyszenie nazwane *Bałt* (Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Gminy Bałtów). Według członków-założycieli głównymi celami *Baltu* są:

- 1) Walka z bezrobociem i jego wpływem na mieszkańców gminy
- 2) Oczyszczenie terenu w celu pokazania mieszkańcom ich dóbr naturalnych
- 3) Wykorzystanie dóbr naturalnych na bazie turystyki
- 4) Zachęcenie mieszkańców do wzięcia udziału w rozwoju turystyki w gminie Bałtów
- 5) Stworzenie oferty turystycznej
- 6) Organizacja targów, wystaw oraz imprez promujących region.

Pierwszymi działaniami podjętymi przez stowarzyszenie *Bałt* było oczyszczenie bogactw naturalnych gminy, szczególnie brzegów rzeki Kamiennej i okolicznych lasów. Co więcej, pojawiła się koncepcja otwarcia gminy na rozwój turystyki. Podjęto działania mające na celu napisanie przewodnika o regionie i stworzenie pierwszych obiektów turystycznych. Pierwszymi ofertami turystycznymi stowarzyszenia *Bałt* były spływy kajakowe i tratwami po Kamiennej. W oparciu o sukces tych pierwszych inicjatyw, *Bałt* było w stanie zachęcić ludzi do współpracy nad rozwojem lokalnym i proponowania własnych pomysłów. Członek samorządu lokalnego, który jednocześnie należy do stowarzyszenia, ocenił: "Oczyszczenie rzeki to był pierwszy krok [...] a potem myśleliśmy nad dalszymi. Nie były to działania bardzo kosztowne, ale jak tylko zaczęliśmy wdrażać projekty, ludzie zobaczyli różnicę" (B-26). Inny członek stowarzyszenia powiedział: "Ale dzięki dobrym pomysłom mogliśmy zachęcić ludzi do zmiany, więc zmobilizowaliśmy 50-60 osób z tej wsi do aktywnego działania w stowarzyszeniu. Mieliśmy proste hasła i rozmawialiśmy z mieszkańcami, by zmienić ich sposób myślenia. Chcieliśmy otworzyć gminę na nowe inwestycje z zewnątrz i uzyskać środki z Unii" (B-33).

W podjęciu pierwszych kroków stowarzyszenie m.in. napotkało na dwa główne problemy, które poważnie utrudniły początki ich działania:

- 1) *Ówczesny samorząd lokalny starał się ograniczyć inicjatywy stowarzyszenia.* Jak nadmieniono już sekcji 2.4, poprzednie samorzady lokalne powielaly punkt widzenia z czasów systemu socjalistycznego. Nie było zainteresowania podejmowaniem jakichkolwiek samodzielnych działań na rzecz poprawy infrastruktury lokalnej ani wsparcia dla rozwoju gospodarczego w regionie. Kiedy samorząd zorientował się w działaniach stowarzyszenia *Balt*, przestraszył się możliwości utraty władzy i wpływu na mieszkańców gminy i dlatego starał się zapobiec dalszym działaniom stowarzyszenia, zamiast nawiązać z nim współpracę. Członek obecnego samorządu lokalnego powiedział: "Stowarzyszenia *Balt* i *Delta*⁶ nie miały szansy pracować jeszcze trzy lata temu. Stary samorząd przeszkadzał im i nie dawał możliwości działania" (B-28). W 2002 roku, gdy stowarzyszenie zdało sobie sprawę, że nie ma szansy współpracować z poprzednim samorządem lokalnym, zdecydowało się wystawić własnego kandydata do wyborów lokalnych. Członek stowarzyszenia wyjaśnił: "Próbowaliśmy zadziałać przeciwko samorządowi gminy. Samorząd nie robił nic dla regionu, więc zaczęliśmy od wyborów lokalnych. Wygraliśmy te wybory, jeden z członków naszego stowarzyszenia został wybrany 90 % wszystkich głosów" (B-19). Odkąd wybrano nowy samorząd gminy, pomiędzy nim a stowarzyszeniem została nawiązana współpraca, która pozwoliła obydwu stronom skoordynować działania w celu lepszego rozwoju regionu. Członek stowarzyszenia ocenił: "Obecnie burmistrz nie jest w stanie nam zbyt wiele pomóc, bo musi rozwiązać problemy infrastrukturalne, ale nie przeszkadza nam działać, i to już jest wielka pomoc. Dzięki temu nie musimy więcej tracić energii na walkę z samorządem" (B-35).
- 2) *Brak środków finansowych na inwestycje w turystykę.* Od momentu powstania stowarzyszenie było zmuszone wnioskować o fundusze w celu inwestowania w infrastrukturę turystyczną. Pierwsze działania stowarzyszenia sfinansowała Fundacja Partnerstwo dla Środowiska (FPS)⁷ z Krakowa oraz British Petrol (BP). FPS podzieliła się ze stowarzyszeniem koncepcją grup partnerskich, tzn. współpracy pomiędzy lokalnymi organizacjami pozarządowymi, firmami i samorządami celu osiągnięcia wspólnych celów w rozwoju gospodarczym regionu. Co więcej, członkowie stowarzyszenia wnioskowali o programy europejskie. Jeden z członków stowarzyszenia ocenił te ostatnie jako bardzo trudne i biurokratyczne: "Pieniądze z Unii Europejskiej są jak UFO – wszyscy o nich słyszeli, tylko nikt nie widział. Trudno jest aplikować o środki z Unii Europejskiej, ponieważ bez przerwy zmieniają się formularze i zasady" (B-01). Inny członek stowarzyszenia dodał: "Fundusze z Unii, niełatwo je uzyskać. Te fundusze, które wiążą się z edukacją, np. na warsztaty, są o wiele łatwiejsze do uzyskania, ale trudno zdobyć finanse na inwestycje. Jeżeli chce się przeciwdziałać bezrobociu, szkolenia to za mało, trzeba zainwestować, by przezwyciężyć ten problem. W takiej sytuacji warsztaty nie pomogą ludziom, jeżeli nie ma miejsca, gdzie mogliby znaleźć zatrudnienie. Ogólnie rzecz ujmując, UE wydaje za dużo pieniędzy na szkolenia, a za mało na inwestycje" (B-35).

⁶ *Delta* to kolejne stowarzyszenie na rzecz rozwoju, skupiające swe działania m.in. na inicjatywach oddolnych w gminie Bałtów. Stowarzyszenie *Delta* zostanie opisane poniżej.

⁷ Fundacja Partnerstwo dla Środowiska jest organizacją typu non-profit założoną w 1997 roku. Jest kontynuatorką programu Environmental Partnership for Central Europe, finansowaną głównie przez German Marshall Fund of the United States. Wspiera wspólne działania samorządów lokalnych, firm oraz lokalnych i krajowych agencji rządowych w ich działaniach na rzecz zrównoważonego rozwoju i skutecznej ochrony regionu (FPS 2006).

W oparciu o zaangażowanie lokalnych mieszkańców stowarzyszenie *Balt* podjęło szereg inicjatyw w celu rozwoju regionu. Inicjatywy te będą opisane w dalszych rozdziałach.

4.1.2 Stworzenie Parku Dinozaurów i rola stowarzyszenia Delta

W 2003 roku pojawił się pomysł stworzenia lokalnego parku w gminie Bałtów. W tym czasie naukowcy znaleźli odciski łap dinozaurów w skale nieopodal Bałtowa. Dlatego też stowarzyszenie, w oparciu o pomysł jednego z jego członków, zdecydowało się otworzyć Park Dinozaurów. Park powstał dzięki zaangażowaniu stowarzyszenia *Delta*, lokalnych mieszkańców oraz stowarzyszenia *Balt*. *Delta* zostało założone już w 1998 roku przez osoby prywatne, zaś jego głównym obszarem działania było najbliższe duże miasto regionu – Ostrowiec Świętokrzyski. Głównym celem stowarzyszenia *Delta* było podejmowanie działań wspierających wykształcenie mieszkańców z okolic Ostrowca poprzez organizację szkoleń zawodowych i inwestowanie w lokalne szkoły. Co więcej, stowarzyszenie chciało włączyć się w skuteczniejsze wykorzystanie naturalnych zasobów regionu dla celów turystyki oraz działania wspomagające rozwój gospodarki w Ostrowcu i przyległych gminach. W 2001 roku, gdy członkowie *Delta* dowiedzieli się o działaniach stowarzyszenia *Balt*, zaproponowali mu współpracę w dalszych inicjatywach. *Delta* nie jest organizacją typu non-profit, co ułatwia im zdobycie kredytów banków komercyjnych.

Delta była głównie odpowiedzialna za inwestycje w park, natomiast stowarzyszenie *Balt* podjęło działania w celu ustanowienia współpracy między samorządem i mieszkańcami. Na początku projekt otrzymał dofinansowanie w wysokości 52 100 złotych z krajowego programu, co pozwoliło mieszkańcom wypracować na wspólnych zebraniach mapę lokalnych potrzeb i opis dalszych działań rozwojowych, które muszą zostać podjęte w regionie. Dodatkowo ustanowiono lokalny punkt informacyjny dla obsługi zapytań i wniosków mieszkańców, a także reaktywowano różne lokalne formalne i nieformalne grupy, np. koła gospodyń wiejskich. W zakresie projektu stowarzyszenia *Delta* i *Balt*, wraz z samorządem lokalnym, uzyskały 350 000 złotych jako dodatkowe środki na wspólne działania w regionie.

4.2 Grupa partnerska Krzemienny Krąg

W czerwcu 2003 roku, w celu skoordynowania działań dla rozwoju turystyki w dalszej perspektywie, oraz organizacji wspólnych wydarzeń kulturalnych, stowarzyszenia *Balt* i *Delta* wraz z organizacjami pozarządowymi z różnych gmin oraz z Ostrowca, a także przedstawiciele samorządów regionalnych, lokalnych oraz lokalnego biznesu, stworzyli grupę partnerską *Krzemienny Krąg*. W erze kamienia łupanego w dalszej okolicy Ostrowca znajdowały się osady. Te osady, jak również podziemna kopalnia krzemienia, zostały odkryte i obecni stanowią znaną atrakcję turystyczną, stąd nazwa grupy. W oparciu o te istniejące historyczne osady, 49 partnerów z dwóch województw (Świętokrzyskiego i Mazowieckiego), dziewięciu powiatów i dziewięciu gmin stworzyło *Krzemienny Krąg*. Stowarzyszenie powinno rozwijać nowe atrakcje turystyczne, łączyć istniejące oferty turystyczne oraz przyczyniać się do trwałego rozwoju gospodarki regionu. Środki na urzeczywistnienie tej inicjatywy mają pochodzić głównie z inicjatywy wspólnotowej Leader+. Co prawda Leader+ w Polsce jest nadal w procesie wdrażania, lecz ze względu na współpracę pomiędzy lokalnymi organizacjami pozarządowymi, przedsiębiorstwami i samorządami *Krzemienny Krąg* spełnia już wymagania lokalnej grupy działania programów Leader (Local Action Group, LAG). Głównymi celami grupy są m.in.:

- Połączenie różnych organizacji pozarządowych, lokalnych samorządów oraz osób prywatnych, które chcą przyczynić się do rozwoju regionu.

- Opracowanie zintegrowanej strategii rozwojowej dla regionu.
- Koordynacja rozwoju turystyki w regionie.
- Poprawa standardu życia mieszkańców.
- Wspieranie lokalnej przedsiębiorczości i tworzenie nowych miejsc pracy.

Pierwsze inicjatywy grupy obejmowały organizowanie i koordynację różnych wydarzeń kulturalnych w regionie. Np. w związku z rocznicą urodzin pisarza Witolda Gombrowicza, który dorastał we wsi niedaleko Ostrowca, grupa zorganizowała serię imprez takich jak np. pikniki gombrowiczowskie, organizowane przez różnych członków grupy. Poza tym z inicjatywy Fundacji Witolda Gombrowicza WITULIN stworzono pierwsze na świecie muzeum poświęcone temu pisarzowi. Grupa wspiera wymianę doświadczeń i informacji w celu organizacji lokalnych wydarzeń. "Grupa partnerska stanowi ważną sieć informacyjną. Pomagamy sobie nawzajem i współpracujemy przy organizacji wydarzeń lokalnych. Bez grupy byłoby to jak konkurencja pomiędzy poszczególnymi stowarzyszeniami" (B-02). Udział w grupie przedstawicieli lokalnych mediów dodatkowo ułatwia promocję działań grupy nawet w dalszym zasięgu.

Dalsze działania podejmowane przez stowarzyszenie obejmują połączenie różnych atrakcji turystycznych na większym obszarze. W tym przypadku najważniejsza jest strategia rozwoju turystyki obejmująca cały region, która została wypracowana przez stowarzyszenie. W ramach strategii planowane jest stworzenie różnych szlaków rowerowych i turystycznych, które połączyłyby atrakcje turystyczne ze sobą. Dlatego też stowarzyszenia z różnych wiosek skłaniane są przez grupę do zastanowienia się nad atrakcjami, które mogłyby zaoferować turystom. Członkowi stowarzyszenia starają się wspierać tworzenie się stowarzyszeń w wioskach i wspierać przedsiębiorców oraz inicjatorów lokalnych, którzy chcą się przyczynić do rozwoju regionu. "Kiedy ludzie mają problemy, a my widzimy, że mają dobre pomysły i że są kreatywni, ale działają samotnie, zapraszamy ich na nasze spotkania i zaczynamy z nimi rozmawiać lub współpracować" (B-09). W tym zakresie grupa pomaga promować działania pojedynczych stowarzyszeń i wspiera je przy wnioskowaniu o fundusze z programów krajowych i unijnych. Wśród dużych projektów zaplanowanych na przyszłość, w które zaangażowane są również samorządy różnych gmin, jest stworzenie sztucznego jeziora jako miejsca rekreacji dla turystów dojeżdżających z dalszych miejscowości, w tym z Warszawy. W celu wspierania pojedynczych działań lokalnych stowarzyszeń, grupa organizuje również warsztaty na temat rozwoju turystyki dla wszystkich zainteresowanych mieszkańców.

4.3 Wpływ inicjatyw na rozwój regionu

Ogólnie ujmując, w ciągu ostatnich 4 lat, dzięki ściślejszej współpracy stowarzyszeń *Bałt* i *Delta* oraz samorządu lokalnego, udało się zdobyć 2 828 000 złotych na realizację różnych projektów i stworzenie w gminie Bałtów infrastruktury dla celów rozwoju gospodarczego. Poniżej przedstawione zostaną dalsze skutki dla rozwoju regionalnego inicjatyw oddolnych rozpoczętych przez stowarzyszenia *Bałt* i *Delta* oraz grupę partnerską *Krzemienny Krag*.

- 1) *Lokalny rynek pracy*. Jednym z ważniejszych skutków powstania Bałtowskiego Parku Jurajskiego było stworzenie 60 nowych miejsc pracy, na 95 % z których przyjęto okolicznych mieszkańców. Dodatkowo *Bałt* również zatrudnia ludzi z gminy. W ciągu ostatnich trzech lat poziom bezrobocia w gminie spadł z 29 % do 17 % (2005). Jeden mieszkańców powiedział: "Dzięki stowarzyszeniom i grupie partnerskiej niektórzy już znaleźli sobie pracę. [Grupa partnerska i stowarzyszenia] są jedynymi instytucjami, które starają się ograniczyć poziom bezrobocia. Ludzie, którzy mogli dostać pracę, czują się

teraz o wiele lepiej i pewniej. Najlepsze, co robi grupa partnerska, to tworzenie nowych miejsc pracy" (B-18). Również członek stowarzyszenia *Delta* podkreślał wagę tworzenia nowych miejsc pracy dla mieszkańców: "Stowarzyszenie nie działa po to, żeby zarobić. Ważne jest jedynie osiągnięcie głównego celu: tworzenie nowych miejsc pracy. Chcemy przeciwdziałać bezrobociu i efektem bezrobocia. Tworzymy nowe miejsca pracy i pomagamy ludziom znaleźć nowe źródła utrzymania. To działa, i teraz jesteśmy największym pracodawcą w regionie, dajemy pracę 60 ludziom tylko w parku. Dzięki temu setki rodzin mogą znaleźć środki do życia" (B-35). Poprawa sytuacji zarobkowej może skutkować również zmniejszeniem zazdrości pomiędzy mieszkańcami oraz podwyższeniem zaufania i identyfikacji z regionem. Co więcej, warsztaty organizowane przez stowarzyszenie i grupę partnerską dla mieszkańców dały mieszkańcom szansę na podniesienie kwalifikacji zawodowych. Zaś ci, którzy ukończyli te warsztaty, otrzymali zaświadczenie zwiększające ich szanse na rynku pracy.

- 2) *Lokalni mieszkańcy*. Wpływ stowarzyszenia i grupy partnerskiej na mieszkańców gminy jest zauważalny w czterech aspektach: *podwyższona aktywność*; *wzrost identyfikacji z regionem*; *wzrost zaufania*; i *większa otwartość umysłowa mieszkańców*. Przedstawiciel samorządu regionalnego wyjaśnił większą aktywność społeczną wynikającą z działań stowarzyszenia w następujący sposób: "Grupa partnerska umie zmieniać ludzi. Zachęca ich, żeby coś zrobili i wzięli udział w działaniach, a także by spotykali się i podejmowali wspólne inicjatywy, mające bezpośredni wpływ na rozwój regionalny" (B-08). Również członek samorządu gminy Bałtów dochodzi do podobnych wniosków: "Tak, ludzie zaczynają się zbierać, a działania stowarzyszenia mogą zachęcić innych do większej aktywności. Widać to w gminie, ale również w innych gminach, że ludzie są bardziej aktywni" (B-28). Inny członek samorządu lokalnego również zaobserwował wzrost identyfikacji z regionem wśród mieszkańców: "Ludzie tutaj zaczynają być dumni z naszego miejsca i chcą pokazać swoją rodzinną wieś innym Polakom" (B-26). Zaś mieszkaniec wsi stwierdził: "Jest to mała rewolucja i tylko dzięki pomocy mieszkańców udało się tyle zrobić w tak krótkim czasie. Mieliśmy małą wioskę, a teraz mamy miasteczko z atrakcjami" (B-19). Co więcej, sukces podejmowanych inicjatyw, a także wkład mieszkańców we wspólne działania, podnosi poziom zaufania do innych ludzi w regionie. Jak wspomniał jeden z respondentów: "Grupa partnerska może pomóc zbudować zaufanie. Jeżeli ludzie widzą, że otrzymują pomoc od grupy partnerskiej, czują się o wiele bezpieczniej. To również wzmacnia zaufanie do innych" (B-18). Dodatkowo – jak stwierdził lokalny proboszcz – ludzie w Bałtowie również stali się bardziej otwarci na nowe idee, co prowadzi do zwiększonego entuzjazmu. Powiedział: "Najważniejsze, że tutejsi stali się o wiele bardziej otwarci na świat. [Bałtów] Był dziurą, a teraz to się zmieniło. Ludzie tu przyjeżdżają. Mieszkańcy mają okazję usłyszeć i dowiedzieć się, jak żyją ludzie w innych częściach Polski. Otrzymują więcej informacji o świecie i otrzymują 'szansę wyboru'. Zazwyczaj we wsiach wszyscy myślą i robią to samo, a tutaj, ta wieś ma wielką przyszłość" (B-23). Wpływ grupy i stowarzyszeń na lokalną populację najlepiej chyba podsumowują słowa jednego z mieszkańców wsi: "[D]zięki grupie partnerskiej szczególnie młodzi ludzie mogą odczuć pomoc grupy partnerskiej i stowarzyszeń dla lokalnej społeczności, też koła gospodyń wiejskich, a także inne stowarzyszenia. Jednak bardzo ważne jest, by ludzie znaleźli pracę, która zwiększy ich identyfikację z regionem" (B-18). *Balt* i *Delta* podejmują również długoterminowe działania na rzecz poprawy umiejętności młodszych mieszkańców i próbują włączać uczniów w lokalne działania rozwojowe. Dlatego też dzięki skutecznemu wnioskowaniu o wdrożenie programu, stowarzyszenie wprowadziło lekcje angielskiego w lokalnej szkole, w której do tej pory nie uczono żadnego języka obcego. Co więcej, z inicjatywy członka stowarzyszenia *Balt*,

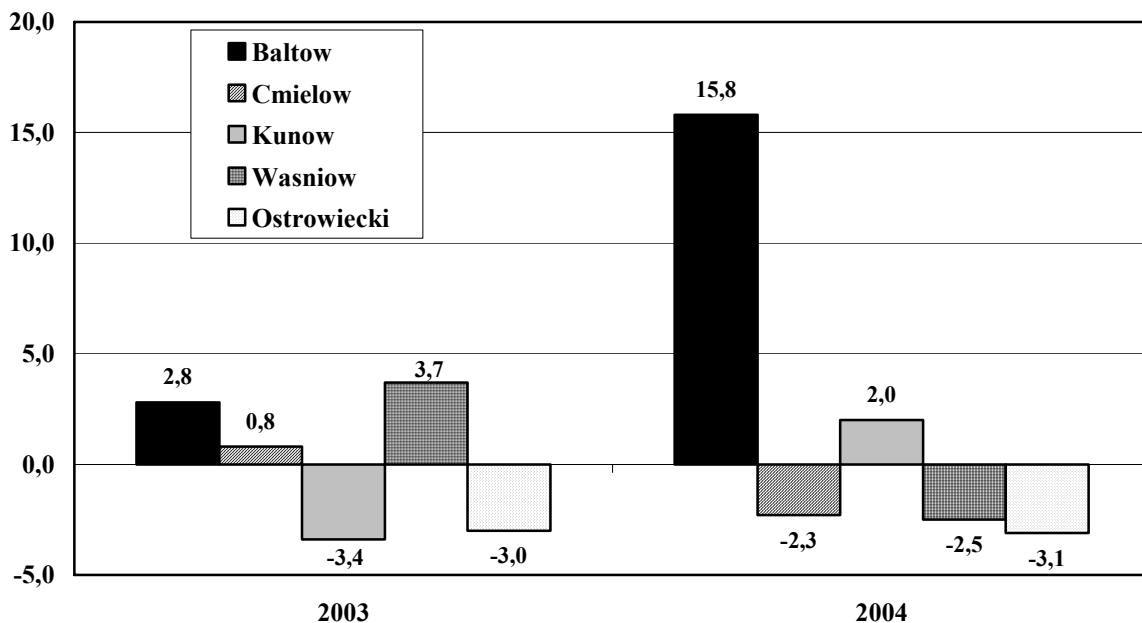
powstało stowarzyszenie *Junior Balt*. Do *Junior Baltu* należą lokalni uczniowie, którzy organizują niewielkie imprezy, szkolą swoje umiejętności w zakresie Internetu i spędzają część wakacji na wspólnych wycieczkach. *Junior Balt* wnioskował również, z dobrym skutkiem, o własny krajowy program poprawy umiejętności językowych i internetowych. Przewodniczący organizacji ocenił: "Ważne, by pokazać tym młodym ludziom, że niekoniecznie trzeba wyjeżdżać za granicę, by tam szukać pracy. Wszyscy powinni nauczyć się wyrażać swoje myśli, nie powinni bać się mówić tego, co myślą" (B-17).

- 3) *Promocja regionu*. Jak nadmieniono w sekcji 4.1.2, stowarzyszenie *Balt*, jak również *Krzemienny Krag*, promują region na targach w całej Polsce i za granicą. Wyniki tych działań można już zaobserwować w zwiększonej liczbie turystów odwiedzających Bałtów w ciągu ostatnich dwóch lat. Pracownik lokalnej firmy medialnej z Ostrowca powiedział: "Dzięki grupie partnerskiej region się promuje. Kilka lat temu nie było nic, a teraz mamy mnóstwo gości z całego kraju. Oni [stowarzyszenie *Balt*] odkrywają kulturalne korzenie Bałtowa, przykładem jest Gombrowicz. Kilka lat temu turyści przyjeżdżali do Ostrowca, a teraz przyjeżdżają do Bałtowa. Oni nie tylko organizują festiwale, organizują również wystawy" (B-14).
- 4) *Wspieranie nowopowstałych firm w regionie*. Park dinozaurów, spływ tratwami, tworzenie różnych atrakcji turystycznych, szlaki turystyczne, założenie szkoły jeździeckiej w Bałtowie oraz organizacja różnych festiwali i imprez w okolicach parku już doprowadziły do silnego napływu turystów. Działania te przyczyniły się do trwałego rozwoju turystyki i gospodarki. *Balt* i *Delta* pomagają mieszkańcom w pisaniu wniosków o krajowe i europejskie programy i wspierają tych, którzy chcą tworzyć gospodarstwa agroturystyczne, służąc im informacjami o wymaganiach prawnych, dostępnej pomocy w tworzeniu biznes planów i przy wypełnianiu wymagań administracyjnych, a także zapewniając im bezpośrednią pomoc. Dzięki temu powstało sześć gospodarstw agroturystycznych, wokół parku otworzono kilka sklepów i założono dwa lokalne muzea, jako dalsze oferty dla turystów. Inne gospodarstwa wiejskie również zaczynają się nakierowywać na agroturystykę, podczas gdy już istniejące, dzięki pozytywnym doświadczeniom, starają się rozszerzyć ofertę turystyczną i zapewnić rozrywki sportowe. Właściciel małego sklepu w Bałtowie powiedział: "Zwiększyły się również możliwości zarobienia pieniędzy. To jest dopiero początek, napływ ludzi jest większy i to oznacza, że dla sklepów jest teraz lepiej" (B-25).
- 5) *Współpraca pomiędzy mieszkańcami i stowarzyszeniami*. Skuteczne inicjatywy, które wdrożyły grupa partnerska i stowarzyszenie, stanowią również pozytywny przykład lokalnej współpracy. Dlatego też zainteresowanie mieszkańców działaniem organizacji wzrosło, co zachęciło ich z kolei do współpracy przy projektach. Mieszkańcy zaczynają zdawać sobie sprawę, że osiągnięcie wyższego standardu życia dzięki wspólnym inicjatywom jest możliwe. Członek grupy partnerskiej ocenił: "[Mieszkańcy] powoli zaczynają się tym interesować. Po tylu latach komunizmu zaczyna u nich rosnąć zainteresowanie regionem. Zaczynają widzieć, że udział w takich inicjatywach jest ważny. Ludzie również są chętni, by dołączyć do stowarzyszenia. Bałtów był pierwszym przykładem, a teraz widać już takie stowarzyszenia również w innych gminach. Ludzie zaczynają myśleć, jak wykorzystać zasoby naturalne dla rozwoju turystyki. Grupa partnerska może tutaj pomóc to rozwinąć" (B-16). Ta wypowiedź podkreśla również wpływ *Baltu* i *Delt*y na tworzenie nowych stowarzyszeń w innych gminach. Członek *Delt*y powiedział: "Jeżeli pracuje się w pojedynkę, nie da się zrealizować wielkich rzeczy. Grupa partnerska stanowi szansę współpracy z różnymi organizacjami i powoduje, że jesteśmy w stanie coś stworzyć. Budujemy pomosty i kontakty z innymi organizacjami. Dzięki

temu nie tylko rozwija się Bałtów, ale inne gminy i wsie też się zmieniają. Jest to również dalsza promocja parku i możemy wspólnie realizować wielkie projekty" (B-35). Rozmówca ten również wskazał na współpracę i wymianę informacji pomiędzy różnymi stowarzyszeniami w regionie, która pozwala na rozwój turystyki w skali całego regionu. Jak powiedział jeden z rozmówców, grupa partnerska działa również jako platforma dla przedstawicieli różnych instytucji regionalnych i lokalnych, które w innym przypadku nie współpracowałyby ze sobą. "Powstanie współpracy pomiędzy samorządem, przedsiębiorstwami i stowarzyszeniami w ramach grupy partnerskiej to ważne osiągnięcie. Co więcej, zmusza do współpracy ludzi z różnych partii, czy im się to podoba, czy nie. Sądzę, że bez grupy nie współpracowaliby. Głównym celem grupy jest integracja ludzi i zniesienie różnic pomiędzy nimi" (B-14). W dalszej części rozmowy dodał on również: "Bez grupy partnerskiej często nie ma nikogo, kto próbowałby skoordynować i zjednoczyć te stowarzyszenia. Jak się chciało wpłynąć na te stowarzyszenia, żeby móc nawiązać z nimi współpracę, często było to jak gadanie do obrazu" (B-14).

- 6) *Pozytywny wpływ na lokalną imigrację.* "Jak rynek pracy będzie bardziej interesujący, ludzie zaczną wracać. Tu w Bałtowie starają się dać ludziom lepsze perspektywy w porównaniu z innymi gminami. W innych gminach nie robią nic" (B-25). Widać już pierwsze wyniki tych działań, np. Bałtów staje się atrakcyjniejszy dla mieszkańców. Jest to zauważalne poprzez pozytywną migrację do gminy Bałtów, w porównaniu z sąsiednimi gminami (patrz Wykres 2).

Wykres 2: Migracja w Bałtowie i sąsiednich gminach (na 1 000 mieszkańców; lata 2003 i 2004)

Źródło: CROSS BORDER DATABASE 2006.

4.4 Główne źródła sukcesu stowarzyszenia i grupy partnerskiej

Na początku istnienia stowarzyszenia *Bałt* najważniejsze było rozwiązanie dwóch głównych problemów omówionych w sekcji 4.1, tzn. pasywności poprzedniego samorządu oraz braku środków finansowych. W wyniku skutecznej kampanii kandydata nominowanego przez

stowarzyszenie na stanowisko wójta gminy w wyborach 2002 roku, członkowie stowarzyszenia *Bałt* mogli podjąć działania, które ostatecznie okazały się skuteczne. Co więcej, ponieważ członek *Bałtu* zdecydował się podżyrować kredyty, obydwie lokalne stowarzyszenia mogły stworzyć Park Dinozaurów. Inne czynniki również miały znaczący wpływ na sukces *Bałtu*, *Delty* i grupy partnerskiej. W poniższych sekcjach omówione zostaną: bezpośredni kontakt z mieszkańcami, współpraca z samorządem lokalnym, obecność liderów w stowarzyszeniach, a także struktura organizacyjna dwóch stowarzyszeń i grupy partnerskiej, jako ważne czynniki sukcesu.

4.4.1 Bliski kontakt z samorządami lokalnymi

Aby wdrożyć projekty, ważne było zacieśnienie kontaktu z lokalnymi mieszkańcami. Szczególnie zapewnienie większej akceptacji dla ofert turystycznych, takich jak Park Dinozaurów, który zdaniem większości mieszkańców nie był typowy dla regionu, otwarte spotkania, jak również wspólne imprezy organizowane były przez stowarzyszenia. Konieczne było włączenie mieszkańców do działań i przekonanie ich do wykorzystania indywidualnych możliwości, które łączyły się z podejmowanymi działaniami rozwojowymi w zakresie turystyki. Co więcej, warsztaty i spotkania zorganizowane przez stowarzyszenie, jak również stworzenie nowych miejsc pracy i wprowadzenie zajęć z angielskiego w szkole, założenie *Junior Bałt* i rozbudowa infrastruktury (np. budowa deptaka w Bałtowie) miały pokazać mieszkańcom, że głównym celem stowarzyszenia nie jest zarabianie na projektach, lecz wkład we wspólny rozwój regionalny. Rosnąca akceptacja projektów zachęciła również mieszkańców do włączenia się do istniejących inicjatyw oraz do realizacji pomysłów poprzez nowe działania. Jak twierdziło wielu spośród rozmówców, już od pierwszych inicjatyw stało się oczywiste, że ścisła współpraca pomiędzy społecznością lokalną i dwoma stowarzyszeniami jest niezbędna. Członek stowarzyszenia *Bałt* powiedział: "Jednym sposobem jest próbować wspierać ludzi. A kiedy odnoszą oni sukcesy, inni to zobaczą, zaufają nam i będą z nami też współpracować. Jednak to nie jest tak, że mówimy im, co mają robić. To musi być ich inicjatywa. Droga jest zapewne długa, ale jest lepiej kiedy znajduje się ją samemu i próbuje się rozwiązać własne problemy" (*B-01*). Sukces warsztatów i spotkań informacyjnych zaznacza się również w poniższych dwóch wypowiedziach lokalnych mieszkańców: "Ludzie są bardzo dobrze poinformowani. Mają regularne spotkania, które organizuje grupa partnerska, a ludzie, którzy biorą udział w tych spotkaniach, są zazwyczaj przewodniczącymi lokalnych stowarzyszeń lub ochotniczej straży pożarnej. Oni informują swoje grupy o tym, co się wydarzyło. J. [członek stowarzyszenia] również próbuje informować ludzi, odwiedzając ich we wsiach" (*B-18*). "Tłumaczyli na różnych spotkaniach co chcą zrobić i starali się utrzymywać dobry kontakt z mieszkańcami. [...] Dobra informacja jest bardzo ważna. Ludzi trzeba informować o wszystkim co się robi, bo ludzie muszą czuć się ważni" (*B-23*).

4.4.2 Ścisła współpraca z samorządem lokalnym

Ścisła współpraca pomiędzy samorządem lokalnym w Bałtowie a stowarzyszeniami *Bałt* i *Delta* zaowocowała głównie udanym wyborem członka stowarzyszenia do samorządu lokalnego w 2002 roku, jak już stwierdzono w sekcji 4.4. Prócz tego, również inni członkowie *Bałtu* i *Delty* są przedstawicielami rady gminy i podtrzymują współpracę.

Ścisła współpraca pomiędzy samorządem lokalnym i stowarzyszeniami pozwala również na odpowiedni podział ich zadań. Samorząd widzi swoje zadania w koordynacji wszystkich działań w gminie i głównie w rozbudowie dobrej infrastruktury dla przedsiębiorstw i mieszkańców. Stowarzyszenia z drugiej strony skupiają się na rozwoju turystyki i wspierają wszystkich mieszkańców, którzy chcą się przyłączyć do ich działań. Członek samorządu lokalnego ocenił: "Samorząd musi myśleć o wszystkim i wszystkich. Każdy mieszkaniec

powinien być zadowolony Stowarzyszenie musi podążać w swoim kierunku, działają oni tylko w gminie Bałtów i rozwijają tutaj działalność turystyczną. To, co stowarzyszenie robi, jest dobre dla gminy, oni ją promują. Jednak samorząd lokalny musi zapewnić dobre ramy dla stowarzyszenia i wszystkich mieszkańców, bo sam nie jest w stanie koncentrować się jedynie na turystyce" (B-28). Członek grupy partnerskiej podkreślił również potencjał *Baltu* w zakresie aktywacji mieszkańców terenów wiejskich, podczas gdy samorząd lokalny nie ma środków ani personelu na podejmowanie podobnych działań. "Informacje dostarczane przez samorząd lokalny dotyczą bardziej ram prawnych dla przedsiębiorstw. Grupa partnerska pokazuje ludziom, jak wykorzystać swój region i jak mieszkańcy mogą wpłynąć na rozwój lokalny, ale nie tylko gospodarczy. Samorząd lokalny powinien informować ludzi o środkach na rozpoczęcie biznesu i ramach prawnych, a grupa partnerska powinna znajdować partnerów dla rozwoju regionalnego. I obydwie strony powinny współpracować" (B-16).

Co więcej, samorząd lokalny pomaga również *Baltowi*, *Delcie* i grupie partnerskiej w innych przypadkach. Członkowie samorządu lokalnego pomagają pokonywać bariery administracyjne, zapewniają pomoc w planowaniu regionalnych strategii turystycznych i zapewniają współfinansowanie różnych projektów stowarzyszeń i grupy partnerskiej. Z drugiej strony, w związku z działaniami i programami stowarzyszeń, poprawia się lokalna gospodarka i infrastruktura. Niemniej według słów jednego z członków *Krzemiennego Kręgu* nie zawsze współpraca jest łatwa, szczególnie z samorządem regionalnym: "Do pewnego stopnia samorząd regionalny nie zauważał na początku grupy. Po chwili samorząd chciał stworzyć przeciwko nam opozycję. Jednak nie wiedzieli tak naprawdę, czym się zajmujemy. Gdy się zorientowali, że nie chcemy brać udziału w polityce, przestali być nieufni i zrozumieli, że obydwie strony skorzystają na współpracy" (B-32).

4.4.3 Wpływ lokalnych liderów

"Główną osobą tworzącą ideę i tę dynamikę jest L. On zawsze wie, jak realizować pomysły, jak sprzedać park. My zorganizowaliśmy warsztaty, gdzie ludzie mówili nam, jak sprzedać atrakcje regionu i zdaliśmy sobie sprawę, że L. miał już instynktownie takie pomysły. To jest najważniejsze. Nie jest najważniejsze stworzenie czegoś, ważne jest, jak to sprzedać. Wszystko się tak udało dzięki zaangażowaniu L. jako przedsiębiorcy. Był w stanie zebrać wokół siebie ludzi i spowodował, że uwierzyli, iż są w stanie zrobić wszystko. Mieliśmy wiele problemów z biurokracją i sądziłem, że ich przezwyciężenie nie jest możliwe, ale on mi pokazał, że zawsze jest wyjście. Zawsze traktuje ludzi dobrze i wszyscy uważają spotkanie z nim za przyjemność" (B-35). Ta wypowiedź członka stowarzyszenia *Delta*, który od samego początku brał udział w jej działaniach, pokazuje, jak ważna jest osoba naturalnego lidera, który przyczynił się do trwałego sukcesu *Baltu* i *Delty*. Ten lider opracował ważne koncepcje, które następnie zostały rozszerzone i zrealizowane przez stowarzyszenia. Dzięki jego zgodzie na podżyrowanie kredytu na inwestycję w Park Dinozaurów, zrealizowanie tego projektu stało się możliwe. Co więcej, dzięki akceptacji jego osoby w gminie mieszkańcy zaczęli ufać inicjatywom stowarzyszenia i włączyli się do nich. Jak twierdzili rozmówcy, był w stanie zmusić ich, by uwierzyli w to, co robią.

Osoby o profilu lidera są obecne również w *Krzemiennym Kręgu*. Dwóch respondentów oceniło: "Z pewnością potrzebujemy lidera, osoby, która rzuca pomysł lub moderuje różne pomysły członków. Wszystkie działania powinny prowadzić do jednego celu i dlatego ktoś, kto jest w stanie zbierać pomysły i wybierać z nich najlepsze, jest niezbędny" (B-28). "Pomysły zawsze przychodzą od wszystkich partnerów, ale bez liderów nic by się nie wydarzyło. Liderzy starają się wszystko zbierać i realizować pomysły. Partnerzy nie mają wystarczająco czasu, by tę całą pracę wykonać. Potrzebujemy ludzi, którzy są zatrudnieni

tylko w grupie partnerskiej, kogoś, kto nie prowadzi innej działalności" (B-16). Liderzy *Bałtu*, *Delty* i *Krzemiennego Kręgu* są potrzebni przy koordynowaniu działań, podtrzymywaniu kontaktów z mieszkańcami i realizacji projektów.

4.4.4 Struktura organizacyjna grupy partnerskiej

Poniższy czynnik wpłynął głównie na sukces *Krzemiennego Kręgu*, lecz w pewnym stopniu miał również wpływ na skuteczność *Bałtu* i *Delty*. Członkowie *Krzemiennego Kręgu* wymieniali strukturę organizacyjną grupy partnerskiej, składającego się z przedstawicieli samorządu regionalnego i lokalnego, organizacji pozarządowych i przedsiębiorstw, jako ważny czynnik sukcesu w podejmowanych działaniach. W większości wywiadów rozmówcy podkreślali jako pomocną i korzystną możliwość wymiany informacji oraz punktów widzenia na bieżące problemy. Jednak nie tylko w *Krzemiennym Kręgu* lokalne firmy współpracują z organizacjami pozarządowymi i samorządami – również ma to miejsce w przypadku *Bałtu*, jak stwierdził jeden jego członek: "W stowarzyszeniu współpracujemy z lokalnymi firmami i jednostkami, udało nam się także zmobilizować samorząd lokalny i rozpocząć współpracę z nim. A teraz tworzymy sieć wokół stowarzyszenia *Bałt*. Jesteśmy teraz otwarci na współpracę z innymi gminami [...]" (B-33).

Jednak ze względu na strukturę stowarzyszeń i *Krzemiennego Kręgu*, włączających w siebie przedstawicieli trzech sektorów, często prezentujących trzy różne punkty widzenia, zwiększa się potencjał konfliktu w porównaniu do przedstawicieli gmin, których członkowie pochodzą z podobnego środowiska. Chociaż prawdopodobieństwo konfliktu może wzrosnąć, nie powinno to ograniczać grupy partnerskiej w jego działaniach. Jak stwierdził jeden z członków grupy partnerskiej, konflikty są przydatne dla zrozumienia problemu w sposób bardziej złożony. "Często czekamy na konflikt. Każda organizacja potrzebuje konfliktu. Współpraca to proces, a jedną z części procesu jest konflikt. Szczególnie, gdy zaczynamy dzielić pieniądze, gdy mamy różne projekty i staramy się je wdrożyć, wtedy trzeba decydować. [...] Chcemy tego konfliktu, ponieważ chcemy znać jego powody i chcemy walczyć o to, by go przezwyciężyć i znaleźć najbardziej efektywne rozwiązanie" (B-01).

Ten sam rozmówca stwierdził również konieczność właściwej struktury organizacyjnej pomiędzy czynnikami sukcesu: "Mamy trzy rodzaje spotkań: 1) spotkania zarządu, 2) spotkania grup tematycznych, 3) walne spotkania wszystkich członków. Te ostatnie spotkania są otwarte dla wszystkich i w większości obecnych jest 50, czy nawet 20 %, choć zaproszeni są wszyscy. Na walnych spotkaniach informujemy wszystkich o tym, co wydarzyło się w regionie, o naszych projektach, budżecie czy współpracy z samorządem lokalnym" (B-01). Co się tyczy grup tematycznych, jeden z partnerów ocenił: "Różne grupy tematyczne są ważne. W tych grupach są ludzie z różnym doświadczeniem, którzy rozwiązują problemy o wiele łatwiej niż gdyby działali w pojedynkę. Łatwiej jest planować duże działania w dużej grupie" (B-32).

Kolejnym istotnym czynnikiem, który nie pochodzi od grupy partnerskiej czy stowarzyszeń, ale jest bardzo ważnym bodźcem do rozpoczęcia współpracy i podejmowania działań, jest możliwość wnioskowania o fundusze krajowe i unijne. Jeden z respondentów ocenił: "Ważnym jest, że jesteśmy w Unii i możemy teraz wnioskować o fundusze. I nie tylko stowarzyszenie, ale i gmina może o nie wnioskować. To bardzo pomaga" (B-26).

4.5 Krytyczne spojrzenie na dotychczasowy rozwój

W rozdziale 2 niskie zarobki gospodarstw rolnych i brak zmian strukturalnych w rolnictwie, wysoka stopa bezrobocia w regionie, jak również brak inicjatyw współpracy pomiędzy mieszkańcami lokalnymi zostały wymienione jako najpoważniejsze problemy dotyczące

region. Większość działań *Baltu*, *Delty* i *Krzemieńnego Kręgu* skupiało się na problemie braku miejsc pracy w sektorze nierolniczym i braku wspólnych działań. Rozwój turystyki regionalnej zapewnia nowe miejsca pracy, szczególnie dla młodych ludzi, a także warsztaty i seminaria organizowane przez grupę partnerską i stowarzyszenie *Balt* podniosło poziom umiejętności mieszkańców i ich szanse na rynku pracy.

Mieszkańcy również doceniają wyniki wspólnych działań, prowadzących do dalszej aktywizacji społeczności lokalnej. Szczególnie młodzi ludzie mają wkład w inicjatywy rozwojowe i widzą nowe perspektywy. Jeden z młodszych uczestników badania stwierdził: "Tylu ludzi zmieniło już sposób myślenia i włączyło się, lub miało swój wkład w rozwój regionu. To jest jednak dopiero początek. Nadal jest wiele do zrobienia. Szczerze mówiąc jestem nieco zaskoczony, bo nie sądziłem, że uda nam się dokonać tak wielkiej zmiany w tak krótkim czasie" (B-26). W wyniku tego rozwoju, młodzi ludzie nie tylko zostają w Bałtowie, lecz nawet zarejestrowano w ciągu ostatnich dwóch lat zjawisko pozytywnej migracji go gminy.

W oparciu o rozwój turystyki pojawiło się również zapotrzebowanie na noclegi turystyczne i inne usługi, co tworzy lepsze warunki dla nowopowstających firm. Bazę noclegową zaczęły tworzyć gospodarstwa agroturystyczne, w związku z czym pojawiły się nowe możliwości zarobku dla mieszkańców wsi. Inwestycje w agroturystykę są również wspierane przez lokalne stowarzyszenia i grupę partnerską. Punkt kontaktowy w biurze *Baltu* daje rolnikom ogólne porady związane z ich działalnością inwestycyjną w zakresie agroturystyki i pomaga im składać wnioski o pomoc finansową, a także pokonywać bariery administracyjne. Dodatkowo, w ocenie rozmówców, dzięki rozwojowi turystyki dało się zauważyć również stymulację rynku ziemi. Ceny gruntów nieco wzrosły⁸, co zachęciło rolników i właścicieli ziemi, którzy już w większości nie zajmują się aktywnie uprawą, do wystawienia swoich gruntów na sprzedaż. Daje to większym gospodarstwom szansę na zwiększenie obszaru i specjalizację w produkcji.

W innych przypadkach nie można rozpatrywać inicjatyw jako bezpośredniej odpowiedzi na problemy rolników. Nadal istnieje zapotrzebowanie na strategie marketingowe i wspólne działanie w grupach producenckich w zakresie produktów ekologicznych czy konwencjonalnych. Nowe szanse zarobkowe pojawią się tylko dla tych rolników, którzy chcą wziąć udział w rozwoju turystyki i zapewniają atrakcje turystyczne.

Niemniej *Balt*, *Delta* oraz *Krzemieńny Krąg* mogą być również rozpatrywane jako dobre przykłady skutecznego wspólnego działania w regionie. Skutecznie wprowadzane oferty turystyczne, skuteczne zastosowanie programów krajowych i europejskich oraz dobre doświadczenia w zakresie struktury organizacyjnej mogą również zachęcić rolników do współpracy ze sobą oraz z samorządem lokalnym w celu wypracowania wspólnych strategii marketingowych. Plany dotyczące wspólnej sprzedaży produktów i dań pod lokalną marką zostały już wspomniane przez respondentów, nawet jeżeli do tej pory nie podjęto żadnych działań.

Również inne problemy ograniczają nadal rozwój gospodarczy regionu, przede wszystkim ograniczony dostęp do kapitału na dalsze inwestycje. Wiele pomysłów samorządu lokalnego czy też organizacji pozarządowych nie może być do tej pory zrealizowanych, ze względu na trudny dostęp do programów inwestycyjnych z Unii Europejskiej czy funduszy krajowych. Jeden z rozmówców powiedział: "Poważnym problemem jest nadal biurokracja. Często formularze są zbyt trudne do wypełnienia. Dla gminy nadal niemożliwe jest zgłoszenie się po

⁸ Wzrost cen został spowodowany nie tylko rozwojem turystyki. Również wejście do Unii Europejskiej oraz wprowadzenie dopłat bezpośrednich, połączone z turystyką spowodowały prawdopodobnie wzrost cen ziemi w gminie Bałtów.

środki z SAPARD, ponieważ musimy zapłacić bardzo wiele w ramach własnego wkładu finansowego, a żaden bank nie da nam kredytu na taką sumę" (B-31).

Kolejne problemy to pasywność, brak umiejętności oraz do pewnego stopnia nadal brak zaufania lokalnych mieszkańców. Członek *Baltu* powiedział: "Problemem jest wciąż brak kapitału ludzkiego związany z brakiem tradycji turystycznej. Ważne jest, by ludzie uczestniczyli w rozwoju turystyki, który ma miejsce w Bałtowie. Brzmi to dziwnie, ale co mamy zrobić? Czy mamy zacząć robić wszystko nieco wolniej, żeby na nich poczekać?" (B-33). Niektórzy starsi ludzie nadal nie ufają obecnemu rozwojowi. Jeden z mieszkańców ocenił: "Najgorszą sytuację mamy z ludźmi pomiędzy 40 a 65 rokiem życia. Zawsze narzekają i mówią: 'To nie jest dobra droga'" (B-03). Jako powód dla takiego podejścia starsi ludzie podają, że działania turystyczne i wydarzenia są zazwyczaj skierowane do młodych ludzi. Dlatego niektórzy starsi mieszkańcy czują się nieco zlekceważeni. Jeden z rozmówców powiedział: "Problem z ostatnimi osiągnięciami jest taki, że park jest za głośny i za duży ruch się zrobił na drodze. Aby nam to wynagrodzić, dostaliśmy darmowy wstęp do parku. Inicjatywa jest dobra, ale ci, którzy już odnieśli sukces, powinni pozwolić innym wziąć udział w tym sukcesie. Ludzie tutaj muszą zmienić swój sposób myślenia. Teraz wszystko wygląda lepiej, jest czystiej, park jest atrakcją. To, co robią, jest dobre. Dobrze, że ludzie zarabiają pieniądze, ale naprawdę powinni podzielić się sukcesem" (B-24).

5 PERSPEKTYWY DLA PROGRAMU LEADER+ W REGIONIE WOKÓŁ BAŁTOWA

W 2004 roku *Krzemienny Krąg* złożył wniosek o działanie pilotażowe w celu wdrożenia inicjatywy wspólnotowej Leader+. Obszar wdrożenia inicjatywy obejmuje 9 gmin, które starają się wziąć udział we wspólnym rozwoju turystyki. Programy typu Leader są wdrażane w Unii Europejskiej od 1991 roku. Leader+ opiera się na stworzeniu strategii rozwoju lokalnego przy użyciu lokalnych możliwości. Aktywny rdzeń regionu objętego inicjatywą tworzy lokalna grupa działania (*Local Action Group*, LAG), składająca się z przedstawicieli samorządu lokalnego, lokalnych firm i organizacji pozarządowych⁹. Z pomocą działania pilotażowego, które stanowi część Sektorowego Planu Operacyjnego, Polska podejmuje inicjatywy na rzecz wdrażania działań typu Leader+ w okresie od 2004 do 2006 roku. Działania wdrażające składają się z dwóch schematów. Pierwszy schemat obejmuje 750 tysięcy złotych na LAG i powinien wspierać grupę w ich działaniach mających na celu zachęcanie mieszkańców do udziału w strategii regionalnej, jak również we wdrażaniu pierwszych projektów typu Leader.

W oparciu o projekty typu Leader przedstawiciele 9 gmin planują dalsze rozwijanie turystyki, tworzenie nowej infrastruktury turystycznej i podejmowanie działań mających na celu połączenie regionalnych ofert turystycznych poprzez wspólne szlaki turystyczne i rowerowe. Wspólna strategia turystyczna dla tych dziewięciu gmin oraz stworzenie sieci turystycznej w regionie powinno zapewnić nowe miejsca pracy i umożliwić nowopowstającym firmom odkrycie nowych nisz rynkowych. Planuje się m.in. stworzenie sztucznego jeziora, renowację starych dworców oraz wspieranie tworzenia nowych gospodarstw agroturystycznych.

Działania pilotażowe mające na celu wdrożenie Leader+ trafiły na korzystne warunki w regionie objętym grupą partnerską *Krzemienny Krąg*. Np. istniejące struktury organizacyjne grupy partnerskiej były wdrożone już w 2003 roku w celu ułatwienia przyjęcia działania pilotażowego. *Krzemienny Krąg* ma dobrze działający zarząd, który jest w stanie zbierać pomysły na potencjalne nowe projekty, organizuje spotkania i warsztaty dla członków

⁹ Bardziej szczegółowe informacje o Leader+: patrz KOMISJA EUROPEJSKA (2000).

stowarzyszenia i lokalnych mieszkańców, a także zdobywa ważne doświadczenie w zakresie wnioskowania o krajowe i unijne programy. Umiejętności w zakresie współpracy i organizacji *Krzemieńnego Kręgu* przejawiały się również w różnych inicjatywach oddolnych. Co więcej, dzięki temu, że w jej skład wchodzi członkowie samorządów lokalnych, organizacji pozarządowych oraz prywatnych przedsiębiorstw, grupa partnerska spełnia wymogi lokalnej grupy działania typu Leader. Dalej, przyszłe konflikty w grupie partnerskiej będą ograniczone, jako że podjęto już pierwsze kroki w celu stworzenia wspólnej strategii rozwojowej dla dziewięciu gmin. Wreszcie lokalni mieszkańcy doceniają potencjał inicjatyw endogenicznych dzięki skutecznie wdrożonym projektom w gminie Bałtów.

Co więcej, wdrażanie działania pilotażowego również daje dalsze możliwości rozwoju gospodarczego w regionie. Projekty typu Leader mogą również stworzyć nowe zachęty do podejmowania wspólnych inicjatyw, zgodnie ze słowami członka samorządu regionalnego: "Leader buduje współpracę i może zmienić podejście ludzi. Polacy są raczej indywidualistami i mają problemy ze współpracą" (B-11). W związku z wymogiem trójstronnej współpracy w grupie działania, mieszkańcy terenów wiejskich są zmuszeni do współpracy, aby otrzymać fundusze z Leader+.

Fakt, że członkowie LAG mogą samodzielnie zdecydować o alokacji budżetu Leader, również może zachęcić mieszkańców do przyłączenia się do lokalnej grupy działania i wzięcia aktywnego udziału w rozwoju regionalnym. Członek grupy partnerskiej powiedział: "Leader+ może pomóc ludziom zmienić sposób myślenia. Ludzie nadal przyzwyczajeni są do sposobu życia z czasów komunistycznych, gdy nie mieli nic do powiedzenia" (B-26). Dodatkowo programy typu Leader łączą w sobie elementy współzawodnictwa (współzawodnictwo o granty pomiędzy różnymi lokalnymi grupami działania), wspólnoty (poprzez korzystanie z uczestnictwa i współpracy lokalnych mieszkańców), państwowości (poprzez udział przedstawicieli samorządów lokalnych i regionalnych) w ramach organów decyzyjnych. To może prowadzić do skuteczniejszego rozwiązywania problemów w regionie w porównaniu z tradycyjnymi metodami polityki o strukturze pionowej, którą zapewniała scentralizowana władza (PETRICK 2006). O innej korzyści płynącej z projektów typu Leader wspomniał jeden z członków stowarzyszenia *Balt*, jest to rozwinięcie wspólnej strategii regionalnej. Wymaga ona, by wszyscy partnerzy musieli wykorzystywać obecne siły i możliwości, a także odpowiadać na obecne potrzeby regionu. "Pokazują ludziom, jak ważna jest strategia. Planowanie jest ważne, bo ludzie w Polsce nie potrafią planować. Nie mają dobrych nawyków w planowaniu strategii. Zazwyczaj mówią: 'E, to tylko papier, który pójdzie na półkę' i zazwyczaj tak jest. Jednak jeżeli rozwiniemy tę strategię, będziemy w stanie wyczuć pomysły i potrzeby regionu" (B-01).

Ogólnie ujmując, wszyscy mieszkańcy którzy włączeni są w proces wdrażania działań pilotażowych są silnie przekonani o szansach na ich skuteczne wprowadzenie. Nadal jednak istnieje kilka barier, które mogłyby wpłynąć na wdrożenie działania pilotażowego. Po pierwsze fakt, że mieszkańcy nie odczuwają od razu korzystnych efektów schematów I i II, jako że pieniądze nie będą wydane na prywatne inwestycje. Fakt ten może ograniczyć udział mieszkańców w bieżących decyzjach grupy partnerskiej i tym samym skomplikuje oszacowanie bieżących problemów w regionie. Członek grupy powiedział: "Staramy się wytłumaczyć ludziom, że mamy tylko pieniądze na schemat I, a czasem jest to trudne do wytłumaczenia. Ludzie muszą zrozumieć, że potrzeba będzie więcej czasu i że zmiana nie pojawi się natychmiast" (B-26). To podejście mieszkańców wzmacniane jest częściowo brakiem zaufania do funduszy europejskich, jak opisano w sekcji 4.1. Drugą barierą, która pojawiła się również w studium przypadku w Dolinie Strugu (GRAMZOW 2005, str. 21), jest brak kapitału zakładowego. Wielu potencjalnych wnioskodawców o projekty typu Leader zapewne nie

będzie w stanie wykorzystać działania wdrażającego ze względu na wymóg własnego wkładu finansowego. To samo dotyczy innych stowarzyszeń i grup partnerskich, które nie dysponują aktywami ani zewnętrznym gwarantem. Podania o projekty typu Leader w przypadku tych stowarzyszeń będzie bardzo ograniczona dostępnymi dla nich funduszami.

6 PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Niniejsza praca omawia wyniki studium przypadku w zakresie inicjatyw oddolnych w gminie Bałtów w południowo-wschodniej Polsce. Studium przypadku, oparte na 35 otwartych wywiadach, omawia problemy i szanse lokalnego rozwoju gospodarczego, a także charakteryzuje różne rodzaje działalności podejmowane przez lokalne organizacje pozarządowe w celu przezwyciężenia lokalnej pasywności i stymulacji rozwoju gospodarczego w gminie.

Gmina Bałtów jest regionem przeważnie wiejskim z dużym udziałem rolnictwa w rynku pracy, a także, w porównaniu do średniej krajowej, niskim poziomem dochodów na mieszkańca. Jako główne problemy wskazano niski poziom zarobków lokalnych rolników, brak możliwości zatrudnienia poza sektorem rolniczym oraz brak wspólnych inicjatyw mieszkańców. Brak perspektyw dla młodych mieszkańców gminy, wysoka stopa bezrobocia oraz niski poziom dochodów już doprowadziło do odpływu mieszkańców w późnych latach 90-tych XX wieku. W 2001 roku mieszkańcy gminy Bałtów rozpoczęli przeciwdziałania wobec tych zjawisk. Dwa lokalne stowarzyszenia rozwojowe przeprowadziły pierwsze inicjatywy. Skupiły się one na sprzątaniu regionu, tworzeniu pierwszej infrastruktury turystycznej oraz na stymulacji lokalnego rozwoju gospodarczego poprzez rozwój turystyki.

Obiekty i infrastruktura, jak np. park dinozaurów czy szlaki turystyczne, powstałe w ciągu ostatnich czterech lat, już przyciągnęły 156 000 turystów do 2005 roku i umożliwiły zatrudnienie 80 mieszkańców. Dodatkowo pojawiło się zapotrzebowanie na kwatery turystyczne oraz inne usługi. W szczególności oferty noclegowe zapewniają głównie gospodarstwa wiejskie, które widzą w tym szansę na zdyweryfikowanie źródeł dochodu w przyspieszającym rozwoju turystyki. Warsztaty organizowane przez stowarzyszenia i grupę partnerską w celu poprawy umiejętności zawodowych mieszkańców poprawiły szanse tych ostatnich na rynku pracy. Dzięki otwartym spotkaniom seminariom i wydarzeniom organizowanym w gminie przez stowarzyszenia i grupę partnerską, udało się również wciągnąć mieszkańców i inne lokalne stowarzyszenia do podejmowanych działań, a także zachęcano je do rozpoczynania własnych nowych inicjatyw. To spowodowało nawet wzrost zainteresowania społeczności lokalnej udziałem we wspólnych przedsięwzięciach i wzmocniło wzajemne zaufanie w gminie. Co więcej, lokalne punkty kontaktowe zainicjowane przez stowarzyszenie udostępniają mieszkańcom porady inwestycyjne przy tworzeniu nowego wyposażenia turystycznego lub usług dla turystów.

W 2003 roku założono grupę partnerską *Krzemienny Krag* w celu rozszerzenia ofert turystycznych na poziomie regionalnym oraz połączenia różnych atrakcji turystycznych. Grupa składa się z przedstawicieli samorządów lokalnych i regionalnego, członków organizacji pozarządowych aktywnych w regionie, przedstawicieli przedsiębiorstw. Umożliwia ona członkom organizację wydarzeń, koordynację wytyczania szlaków turystycznych, tworzenie atrakcji turystycznych, opracowywanie strategii rozwoju turystyki lokalnej oraz zachęcanie mieszkańców i istniejących stowarzyszeń ze wszystkich dziewięciu gmin należących do grupy partnerskiej do udziału we wspólnym rozwoju turystyki w regionie. W 2004 roku *Krzemienny Krag* wnioskował o działania pilotażowe w celu wdrożenia inicjatywy wspólnotowej Leader+. W Bałtowie projekty typu Leader, które mogą zostać wprowadzone w Polsce najwcześniej w 2007 roku, powinny się koncentrować na tworzeniu dalszych atrakcji turystycznych (np. utworzenie sztucznego jeziora czy szlaków turystycznych) w celu

utworzenia nowych miejsc pracy poza sektorem rolniczym. Warunki wstępne dla wdrożenia działań pilotażowych są korzystne w obszarze objętym *Krzemiennym Kręgiem*, np. fakt, że istnieje dobrze działająca struktura organizacyjna grupy partnerskiej, doświadczenie z zastosowaniem krajowych i europejskich programów, czy też ramy dla rozwoju strategii rozwoju regionalnego.

Za ważne czynniki we wdrażaniu tych inicjatyw oddolnych można uznać bliską współpracę stowarzyszeń i grupy partnerskiej z mieszkańcami regionu i samorządem lokalnym, a także obecności naturalnych przywódców. Innym czynnikiem, który zapewne zdecydował o trwałości sukcesu stowarzyszeń oraz *Krzemiennego Kręgu*, jest ich struktura organizacyjna.

Inicjatywy zapoczątkowane przez stowarzyszenia i grupę partnerską nie mogą być postrzegane jako bezpośrednia odpowiedź na problemy rolników. Praca poza sektorem rolniczym pojawiające się w wyniku rozwoju turystyki poprzez zastosowanie projektów typu Leader może prowadzić do dalszego wzrostu zarobków w regionie i zmianie w strukturze agroturystycznej lokalnych gospodarstw wiejskich. Niemniej jednak rozwój turystyki ni będzie w stanie zapewnić wszystkim mieszkańcom, w szczególności tyczy się to wielu małych gospodarstw, wzrostu dochodów. Ze względu na brak kapitału ludzkiego oraz istnienie narzędzi politycznych, takich jak dopłaty bezpośrednie czy kredyty preferencyjne, które pomagają rolnikom uzyskać minimum socjalne, nie wszyscy rolnicy będą chcieli włączyć się do rozwoju turystyki. Dlatego też działania inne niż w zakresie agroturystyki mogłyby stanowić atrakcyjną szansę i zapewnić dużym i średnim gospodarstwom możliwość wzrostu. W dalszej perspektywie mogłoby to być stworzenie grup producenckich lub lokalnej marki ekologicznej żywności co obecnie jest ograniczone przez wysokie bariery biurokratyczne i prawne, jak również przez brak inicjatorów przedsięwzięcia. Wspólna marka ekologiczna mogłaby pomóc rolnikom uzyskać lepszą pozycję rynkową i wprowadzać produkty na rynek wspólnymi kanałami sprzedaży. W tym zakresie pomocnym mogłoby być doświadczenie lokalnych stowarzyszeń rozwojowych w obszarze wspólnych inicjatyw. Produkcja ekologiczna mogłaby również działać jako dodatkowy czynnik promocyjny w regionie. Dlatego też obydwie strony mogłyby skorzystać z takich działań. Aby rozpocząć wspólne działania z rolnikami, członkowie lokalnych organizacji rozwojowych mogliby wesprzeć stworzenie lokalnych marek poprzez organizację spotkań i warsztatów, jak również poprzez wspieranie producentów żywności we wnioskowaniu o programy krajowe i europejskie w celu uzyskania koniecznego kapitału zakładowego.

Ogólnie rzecz ujmując, by zdynamizować rozwój lokalnej gospodarki, by stworzyć nowe miejsca pracy poza sektorem rolniczym, oraz by zachęcić mieszkańców do udziału w rozwoju regionalnym, zastosowanie inicjatyw oddolnych wydaje się być o wiele skuteczniejsze niż tradycyjne działania sektorowe, jak np. narzędzia polityki rolnej. Te ostatnie, koordynowane głównie na szczeblu krajowym lub regionalnym, często prowadzą raczej do utrwalenia obecnej sytuacji gospodarczej. Wspieranie wspólnych inicjatyw, konieczność zmierzenia się z lokalnymi zaletami i słabościami oraz alokacja budżetu, działania typu Leader+ mogą przyczynić się do trwałego rozwoju regionu.

ŹRÓDŁA

- CHAPLIN, H., DAVIDOVA, S., GORTON, M. (2005): Impediments to Employment and Enterprise Diversification: evidence from small-scale farms in Poland, *IIS Discussion paper No. 102*, Institute for International Integration Studies, Trinity college, Dublin 2, Ireland.
- CROSS BORDER DATABASE (2005): <<http://www.crossborderdatabase.de/CBFDSite/en/NaviThemaPL-EN.htm>>.
- EUROPEAN COMMISSION (2000): Commission notice to the member states laying down guidelines for the Community initiative for rural development (Leader+), *C 139/5*, <http://europa.eu.int/comm/agriculture/rur/leaderplus/pdf/library/methodology/139_en.pdf>.
- EUROSTAT (2004): Landwirtschaftliches Einkommen je Arbeitskraft in EU25 real um 3,3 % gestiegen [Agricultural income per worker increased about 3.3 % in the EU-25], *EUROSTAT press release, No. 154/2004*.
- FEDERAL FOREIGN OFFICE (2006): <<http://www.auswaertiges-amt.de/diplo/de/Laenderinformationen/Polen/Wirtschaft.html>>.
- GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY (GUS) (2003): Rocznik Statystyczny Województw, Warsaw (GUS).
- GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY (GUS) (2004): Rocznik Statystyczny Województw, Warsaw (GUS).
- GRAMZOW, A. (2005): Experience with Endogenous Rural Development Initiatives and the Prospects for Leader+ in the Region 'Dolina Strugu', Poland, *IAMO Discussion Paper No. 89*, Halle (Saale), <<http://iamo.profidom.de/fileadmin/institute/pub/dp89.pdf>>.
- GRAMZOW, A. (2006): Local partnership as an incubator for rural development: the case of Dębrzno, North-western Poland, *IAMO Discussion Paper No. 90*, Halle (Saale), <<http://iamo.profidom.de/fileadmin/institute/pub/dp90.pdf>>.
- MINROL (2005): Agriculture and Food Economy in Poland, Warsaw, <<http://www.minrol.gov.pl/DesktopDefault.aspx?TabOrgId=1210>>.
- PETRICK, M., LATRUFFE, L. (2006): Contractual relations in agricultural credit markets: a hedonic pricing approach with application to Poland, *Journal of Agricultural Economics, Vol. 57*.
- PETRICK (2006): Should the government finance public goods in rural areas? A review of arguments, *Department of Agricultural and Applied Economics Staff Paper, No. 497*, Madison, University of Wisconsin, <<http://www.aae.wisc.edu/pubs/sps/pdf/stpap497.pdf>>.
- POLISH ENVIRONMENTAL PARTNERSHIP FOUNDATION (PEPF) (2006): <http://www.epce.org.pl/ang_1/about_us_ang/about_us_ang.htm>.
- URZĄD STATYSTYCZNY POWIATU OSTROWIECKIEGO (2006): <http://www.ostrowiec.staro-stwo.gov.pl/html/opis_pow.htm#balt>.

ZAŁĄCZNIK**Respondenci z samorządu lokalnego**

- B-06: Przedstawiciel samorządu powiatowego w Ostrowcu, członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*.
- B-07: Przedstawiciel samorządu powiatowego w Ostrowcu, członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*.
- B-08: Przedstawiciel samorządu powiatowego w Ostrowcu, Departament ds. Rozwoju Regionalnego, członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*.
- B-09: Przedstawiciel samorządu powiatowego w Ostrowcu, członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*.
- B-26: Członek samorządu lokalnego gminy Bałtów.
- B-27: Członkini samorządu lokalnego.
- B-28: Członek samorządu lokalnego, również właściciel gospodarstwa rolnego.
- B-29: Członkowie samorządu lokalnego w Lipsku (gmina sąsiadująca z gminą Bałtów), przedstawiciele departamentów rozwoju rolnictwa i regionalnego oraz lokalni przedsiębiorcy.
- B-30: Przedstawiciel samorządu gminy Solec (gmina leżąca niedaleko od Bałtowa).
- B-31: Przedstawiciel samorządu gminy Chodz (gmina leżąca niedaleko od Bałtowa).
- B-34: Przedstawiciel samorządu lokalnego, department rozwoju rolnictwa.

Respondenci ze stowarzyszeń *Balt* i *Delta* oraz grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*:

- B-01: Członek stowarzyszenia *Balt*, również członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*, zatrudniony przez stowarzyszenie *Balt*.
- B-02: Członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*, zatrudniony w ośrodku kultury w Ostrowcu.
- B-14: Członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*, pracuje dla lokalnej firmy mediowej, mieszka w Ostrowcu.
- B-15: Członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*, pracuje dla lokalnej firmy mediowej, mieszka w Ostrowcu.
- B-16: Członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*, pracuje dla stowarzyszenia, które organizuje wydarzenia ku pamięci Witolda Gombrowicza.
- B-17: Grupa młodzieży należącej do stowarzyszenia *Balt*, 12 uczniów i przywódca grupy.
- B-32: Członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*, pracownik fundacji kulturalnej w Ostrowcu, gdzie również mieszka.
- B-33: Członek stowarzyszenia *Balt*, lokalny przedsiębiorca, mieszka w Bałtowie.
- B-35: Członek stowarzyszenia *Delta*, członek grupy partnerskiej *Krzemienny Krag*.

Wywiady z lokalnymi przedsiębiorcami i mieszkańcami:

- B-03:* Pracownik stowarzyszenia *Delta*, mieszka w Bałtowie, pracuje w parku dinozaurów.
- B-04:* Pracownik stowarzyszenia *Delta*, mieszka w miasteczku koło Bałtowa, pracuje w parku dinozaurów.
- B-10:* Pracownik stowarzyszenia *Delta*, mieszka we wsi niedaleko Bałtowa, pracuje w parku dinozaurów.
- B-12:* Pracownik regionalnej agencji rolnej z okolic Bałtowa, odpowiedzialny za rozdział dopłat bezpośrednich pomiędzy rolników, mieszka we wsi niedaleko Bałtowa.
- B-18:* Pracownica sklepu w Bałtowie, mieszka we wsi niedaleko Bałtowa, wraz z mężem prowadzi niewielkie gospodarstwo rolne.
- B-21:* Właściciel małego sklepu w Bałtowie, dodatkowy dochód uzyskuje z niewielkiego gospodarstwa rolnego.
- B-22:* Właściciel małego sklepu w Bałtowie.
- B-23:* Ksiądz z Bałtowa.
- B-24:* Bezrobotny mieszkaniec Bałtowa.
- B-25:* Właściciel małego sklepu w Bałtowie.

Wywiady z rolnikami:

- B-05:* Mieszkaniec małej wsi pod Bałtowem, właściciel gospodarstwa rodzinnego.
- B-11:* Właściciel małego gospodarstwa pod Bałtowem, ma dodatkową pracę w Ostrowcu.
- B-13:* Właściciel małego gospodarstwa agroturystycznego, mieszka w Bałtowie.
- B-19:* Właściciel małego gospodarstwa agroturystycznego w gminie Bałtów.
- B-20:* Właściciel małego gospodarstwa w gminie bałtów, na emeryturze.

**DISCUSSION PAPERS
DES LEIBNIZ-INSTITUTS FÜR AGRARENTWICKLUNG
IN MITTEL- UND OSTEUROPA (IAMO)**

**DISCUSSION PAPERS
OF THE LEIBNIZ INSTITUTE OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT
IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE (IAMO)**

- No. 1 FROHBERG, K., HARTMANN, M. (1997):
Promoting CEA Agricultural Exports through Association Agreements with the EU
– Why is it not working?
- No. 2 FROHBERG, K., HARTMANN, M. (1997):
Comparing Measures of Competitiveness: Examples for Agriculture in the Central
European Associates
- No. 3 POGANIETZ, W. R., GLAUCH, L. (1997):
Migration durch EU-Integration? Folgen für den ländlichen Raum
- No. 4 WEINGARTEN, P. (1997):
Agri-Environmental Policy in Germany – Soil and Water Conservation –
- No. 5 KOPSIDIS, M. (1997):
Marktintegration und landwirtschaftliche Entwicklung: Lehren aus der Wirtschafts-
geschichte und Entwicklungsökonomie für den russischen Getreidemarkt im Trans-
formationsprozeß
- No. 6 PIENIADZ, A. (1997):
Der Transformationsprozeß in der polnischen Ernährungsindustrie von 1989 bis
1995
- No. 7 POGANIETZ, W. R. (1997):
Vermindern Transferzahlungen den Konflikt zwischen Gewinnern und Verlierern in
einer sich transformierenden Volkswirtschaft?
- No. 8 EPSTEIN, D. B., SIEMER, J. (1998):
Difficulties in the Privatization and Reorganization of the Agricultural Enterprises in
Russia
- No. 9 GIRGZDIENE, V., HARTMANN, M., KUODYS, A., RUDOLPH, D., VAIKUTIS, V.,
WANDEL, J. (1998):
Restructuring the Lithuanian Food Industry: Problems and Perspectives
- No. 10 JASJKO, D., HARTMANN, M., KOPSIDIS, M., MIGLAVS, A., WANDEL, J. (1998):
Restructuring the Latvian Food Industry: Problems and Perspectives
- No. 11 SCHULZE, E., NETZBAND, C. (1998):
Ergebnisse eines Vergleichs von Rechtsformen landwirtschaftlicher Unternehmen in
Mittel- und Osteuropa

- No. 12 BERGSCHMIDT, A., HARTMANN, M. (1998):
Agricultural Trade Policies and Trade Relations in Transition Economies
- No. 13 ELSNER, K., HARTMANN, M. (1998):
Convergence of Food Consumption Patterns between Eastern and Western Europe
- No. 14 FOCK, A., VON LEDEBUR, O. (1998):
Struktur und Potentiale des Agraraußenhandels Mittel- und Osteuropas
- No. 15 ADLER, J. (1998):
Analyse der ökonomischen Situation von Milchproduktionsunternehmen im Oblast Burgas, Bulgarien
- No. 16 PIENIADZ, A., RUDOLPH, D. W., WANDEL, J. (1998):
Analyse der Wettbewerbsprozesse in der polnischen Fleischindustrie seit Transformationsbeginn
- No. 17 SHVYTOV, I. (1998):
Agriculturally Induced Environmental Problems in Russia
- No. 18 SCHULZE, E., TILLACK, P., DOLUD, O., BUKIN, S. (1999):
Eigentumsverhältnisse landwirtschaftlicher Betriebe und Unternehmen in Rußland und in der Ukraine – Befragungsergebnisse aus den Regionen Nowosibirsk und Shitomir
- No. 19 PANAYOTOVA, M., ADLER, J. (1999):
Development and Future Perspectives for Bulgarian Raw Milk Production towards EU Quality Standards
- No. 20 WILDERMUTH, A. (1999):
What Kind of Crop Insurance for Russia?
- No. 21 GIRGZDIENE, V., HARTMANN, M., KUODYS, A., VAIKUTIS, V., WANDEL, J. (1999):
Industrial Organisation of the Food Industry in Lithuania: Results of an Expert Survey in the Dairy and Sugar Branch
- No. 22 JASJKO, D., HARTMANN, M., MIGLAVS, A., WANDEL, J. (1999):
Industrial Organisation of the Food Industry in Latvia: Results of an Expert Survey in the Dairy and Milling Branches
- No. 23 ELSNER, K. (1999):
Analysing Russian Food Expenditure Using Micro-Data
- No. 24 PETRICK, M., DITGES, C. M. (2000):
Risk in Agriculture as Impediment to Rural Lending – The Case of North-western Kazakhstan
- No. 25 POGANIETZ, W. R. (2000):
Russian Agri-Food Sector: 16 Months After the Breakdown of the Monetary System

- No. 26 WEBER, G., WAHL, O., MEINLSCHMIDT, E. (2000):
Auswirkungen einer EU-Osterweiterung im Bereich der Agrarpolitik auf den EU-Haushalt
(steht nicht mehr zur Verfügung – aktualisierte Version DP 42)
- No. 27 WAHL, O., WEBER, G., FROHBERG, K. (2000):
Documentation of the Central and Eastern European Countries Agricultural Simulation Model (CEEC-ASIM Version 1.0)
- No. 28 PETRICK, M. (2000):
Land Reform in Moldova: How Viable are Emerging Peasant Farms? An assessment referring to a recent World Bank study
- No. 29 WEINGARTEN, P. (2000):
Buchbesprechung: BECKMANN, V. (2000): Transaktionskosten und institutionelle Wahl in der Landwirtschaft : Zwischen Markt, Hierarchie und Kooperation
- No. 30 BROSIG, S. (2000):
A Model of Household Type Specific Food Demand Behaviour in Hungary
- No. 31 UVAROVSKY, V., VOIGT, P. (2000):
Russia's Agriculture: Eight Years in Transition – Convergence or Divergence of Regional Efficiency
- No. 32 SCHULZE, E., TILLACK, P., GERASIN, S. (2001):
Eigentumsverhältnisse, Rentabilität und Schulden landwirtschaftlicher Großbetriebe im Gebiet Wolgograd
- No. 33 KIELYTE, J. (2001):
Strukturwandel im baltischen Lebensmittelhandel
- No. 34 ШУЛЬЦЕ, Э., ТИЛЛАК, П., ГЕРАСИН, С. (2001):
Отношения собственности, рентабельность и долги крупных сельскохозяйственных предприятий в Волгоградской области
- No. 35 FROHBERG, K., HARTMANN, M. (2002):
Konsequenzen der Integration im Agrar- und Ernährungssektor zwischen Beitrittsländern und EU-15
- No. 36 PETRICK, M. (2001):
Documentation of the Poland farm survey 2000
- No. 37 PETRICK, M., SPYCHALSKI, G., ŚWITŁYK, M., TYRAN, E. (2001):
Poland's Agriculture: Serious Competitor or Europe's Poorhouse? Survey results on farm performance in selected Polish voivodships and a comparison with German farms
- No. 38 HOCKMANN, H., KASHTANOVA, E., KOWSCHIK, S. (2002):
Lage und Entwicklungsprobleme der weißrussischen Fleischwirtschaft

- No. 39 SCHULZE, E., TILLACK, P., PATLASSOV, O. (2002):
Einflussfaktoren auf Gewinn und Rentabilität landwirtschaftlicher Großbetriebe im Gebiet Omsk, Russland
- No. 40 ШУЛЬЦЕ, Э., ТИЛЛАК, П., ПАТЛАССОВ, О. (2002):
Факторы, влияющие на прибыль и рентабельность крупных сельскохозяйственных предприятий в Омской области в России
- No. 41 BAVOROVÁ, M. (2002):
Entwicklung des tschechischen Zuckersektors seit 1989
- No. 42 FROHBERG, K., WEBER, G. (2002):
Auswirkungen der EU-Osterweiterung im Agrarbereich
- No. 43 PETRICK, M. (2002):
Farm investment, credit rationing, and public credit policy in Poland – A microeconometric analysis –
- No. 44 KEDAITIENE, A., HOCKMANN, H. (2002):
Milk and milk processing industry in Lithuania: An analysis of horizontal and vertical integration
- No. 45 PETRICK, M. (2003):
Empirical measurement of credit rationing in agriculture: A methodological survey
- No. 46 PETRICK, M., LATRUFFE, L. (2003):
Credit access and borrowing costs in Poland's agricultural credit market: A hedonic pricing approach
- No. 47 PETRICK, M., BALMANN, A., LISSITSA, A. (2003):
Beiträge des Doktorandenworkshops zur Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa 2003
- No. 48 SCHULZE, E., TILLACK, P., MOSASHWILI, N. (2003):
Zur wirtschaftlichen Situation georgischer Landwirtschaftsbetriebe
- No. 49 ЛИССИТСА, А., БАБИЧЕВА, Т. (2003):
Теоретические основы анализа продуктивности и эффективности сельскохозяйственных предприятий
- No. 50 ЛИССИТСА, А., БАБИЧЕВА, Т. (2003):
Анализ Оболочки Данных (DEA) – Современная методика определения эффективности производства
- No. 51 ЛИССИТСА, А., ОДЕНИНГ, М., БАБИЧЕВА, Т. (2003):
10 лет экономических преобразований в сельском хозяйстве Украины – Анализ эффективности и продуктивности предприятий
- No. 52 LISSITSA, A., STANGE, H. (2003):
Russischer Agrarsektor im Aufschwung? Eine Analyse der technischen und Skalen-Effizienz der Agrarunternehmen

- No. 53 VALENTINOV, V. (2003):
Social capital, transition in agriculture, and economic organisation: A theoretical perspective
- No. 54 BORKOWSKI, A. (2003):
Machtverteilung im Ministerrat nach dem Vertrag von Nizza und den Konventsvorschlägen in einer erweiterten Europäischen Union
- No. 55 KISS, P., WEINGARTEN, P. (2003):
Cost of compliance with the *acquis communautaire* in the Hungarian dairy sector
- No. 56 WEINGARTEN, P., FROHBERG, K., WINTER, E., SCHREIBER, C. (2003):
Quantitative Analysis of the Impacts of Croatia's Agricultural Trade Policy on the Agri-food Sector
- No. 57 БОКУШЕВА, Р., ХАЙДЕЛЬБАХ, О. (2004):
Актуальные аспекты страхования в сельском хозяйстве
- No. 58 DERLITZKI, R., SCHULZE, E. (2004):
Georg Max Ludwig Derlitzki (1889-1958)
- No. 59 VÖNEKI, E. (2004):
Zur Bewertung des Ungarischen SAPARD-Programms unter besonderer Berücksichtigung der Investitionen im Milchsektor
- No. 60 ЧИМПОЕШ, Д., ШУЛЬЦЕ, Э. (2004):
Основные экономические проблемы сельского хозяйства Молдовы
- No. 61 BAUM, S., WEINGARTEN, P. (2004):
Interregionale Disparitäten und Entwicklung ländlicher Räume als regionalpolitische Herausforderung für die neuen EU-Mitgliedstaaten
- No. 62 PETRICK, M. (2004):
Can econometric analysis make (agricultural) economics a hard science? Critical remarks and implications for economic methodology
- No. 63 SAUER, J. (2004):
Rural Water Suppliers and Efficiency – Empirical Evidence from East and West Germany
- No. 64 PETRICK, M., BALMANN, A. (2004):
Beiträge des 2. Doktorandenworkshops zur Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa 2004
- No. 65 BOJNEC, S., HARTMANN, M. (2004):
Agricultural and Food Trade in Central and Eastern Europe: The Case of Slovenian Intra-Industry Trade
- No. 66 GLITSCH, K., EERITS, A. (2004):
Der slowakische Markt für Milch und Milchprodukte – Vom Beginn der Transformation bis zum EU-Beitritt

- No. 67 FISCHER, C. (2004):
Assessing Kosovo's horticultural potential – The market for fruit and vegetables on the balkans
- No. 68 PETRICK, M., SCHREIBER, C., WEINGARTEN, P. (2004):
Competitiveness of milk and wine production and processing in Albania
- No. 69 ШТАНГЕ, Г., ЛИССИТСА, А. (2004):
Аграрный сектор России на подъеме?! Анализ технической эффективности аграрных предприятий
- No. 70 SAUER, J. (2004):
Die Ökonomie der (Ländlichen) Wasserversorgung
- No. 71 HAPPE, K., BALMANN, A., KELLERMANN, K. (2004):
The Agricultural Policy Simulator (Agripolis) – An agent-based model to study structural change in agriculture (Version 1.0)
- No. 72 BAUM, S., TRAPP, CH., WEINGARTEN, P. (2004):
Typology of rural areas in the Central and Eastern European EU new Member States
- No. 73 PETRICK, M. (2004):
Governing structural change and externalities in agriculture: Toward a normative institutional economics of rural development
- No. 74 RODIONOVA, O., SCHULZE, E., UERKOV, E., KARPOVA, G. (2004):
Zur Besteuerung von Agrarholdings in Russland
- No. 75 HEIDELBACH, O., BOKUSHEVA, R., KUSSAYINOV, T. (2004):
Which type of crop insurance for Kazakhstan? – Empirical results
- No. 76 BOKUSHEVA, R. (2004):
Crop insurance in transition: A qualitative and quantitative assessment of insurance products
- No. 77 RAMANOVICH, M., LAJTOS, I. (2004):
Milchproduktion und -verarbeitung in Weißrussland: Eine Analyse der Wettbewerbsfähigkeit
- No. 78 LUKA, O., LEVKOVYCH, I. (2004):
Intra-industry trade in agricultural and food products: The case of Ukraine
- No. 79 EINAX, CH., LISSITSA, A., PARKHOMENKO, S. (2005):
Getreideproduktion in der Ukraine – Eine komparative Analyse von Produktionskosten
- No. 80 ИВАХНЕНКО, О., ЛИССИТСА, А. (2005):
Информационно-консультационная служба в аграрно-промышленном комплексе России на примере Омской области

- No. 81 ROTHE, A., LISSITSA, A. (2005):
Der ostdeutsche Agrarsektor im Transformationsprozess – Ausgangssituation, Entwicklung und Problembereich
- No. 82 РОТЭ, А. ЛИССИТСА, А. (2005):
Аграрный сектор Восточной Германии в переходном периоде– Исходная ситуация, развитие и основные проблемы
- No. 83 CURTISS, J., PETRICK, M., BALMANN, A. (2005):
Beiträge des 3. Doktorandenworkshops zur Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa 2005
- No. 84 SVETLOV, N., НОСКМАНН, Н. (2005):
Technical and economic efficiency of Russian corporate farms: The case of the Moscow region
- No. 85 МЕЛЬНИЧУК, В., ПАРХОМЕНКО, С., ЛИССИТСА, А. (2005):
Процесс формирования рынка сельскохозяйственных земель в Украине
- No. 86 MELNYCHUK, V., PARKHOMENKO, S., LISSITSA, A. (2005):
Creation of agricultural land market in Ukraine: Current state of development
- No. 87 ROTHE, A., LISSITSA, A. (2005):
Zur Wettbewerbsfähigkeit der ostdeutschen Landwirtschaft – Eine Effizienzanalyse landwirtschaftlicher Unternehmen Sachsen-Anhalts und der Tschechischen Republik
- No. 88 BROSIG, S., ЯАШШИЛИКОВ, Y. (2005):
Interregional integration of wheat markets in Kazakhstan
- No. 89 GRAMZOW, A. (2005):
Experience with Endogenous Rural Development Initiatives and the Prospects for Leader+ in the Region "Dolina Strugu", Poland
- No. 90 GRAMZOW, A. (2006):
Local partnership as an incubator for rural development: The case of Dębrzno, North-western Poland
- No. 91 ЧИМПОЕШ, Д., ШУЛЬЦЕ, Э. (2006):
Экономическое состояние сельскохозяйственных предприятий Республики Молдова
- No. 92 ЛИССИТСА, А., ЛУКА, О., ГАГАЛЮК, Т., КВАША, С. (2006):
Единая аграрная политика Европейского Союза – Путь становления и принципы функционирования
- No. 93 SCHMITZ, S., BROSIG, S., DEGTYAREVICH, J., DEGTYAREVICH, I., GRINGS, M. (2006):
Grodno household survey – sources and utilization of foodstuffs in Belarusian households

- No. 94 RUNGSURIYAWIBOON, S., LISSITSA, A. (2006):
Agricultural productivity growth in the European Union and transition countries
- No. 95 GRAMZOW, A. (2006):
Endogenous Initiatives as a Chance to Improve Rural Livelihood? Results of a Case Study in Bałtów, South-eastern Poland
- No. 96 DUFHUES, T., BUCHENRIEDER, G., FISCHER, I. (2006):
Social capital and rural development: Literature review and Current state of the art.
- No. 97 WOLZ, A., FRITZSCH, J., PENCÁKOVÁ, J. (2006):
Social capital among agricultural producers in the Czech Republic: Its impact on economic performance
- No. 98 BOKUSHEVA, R, BUCHENRIEDER, G. (Hrsg.) (2006):
Contributions to the 4th Young Scientists Workshop on agricultural development in Central and Eastern Europe – YSW-2006
- No. 99 HOCKMANN, H., RAMANOVICH, M. (2006):
Zur Wettbewerbsfähigkeit der weißrussischen Milchwirtschaft: Eine Anwendung des Porterschen Diamanten
- No. 100 GRAMZOW, A. (2006):
Doświadczenia oddolnych inicjatyw rozwoju regionalnego oraz perspektywy dla programu leader+ w regionie Doliny Strugu w Polsce
- No. 101 GRAMZOW, A. (2006):
Partnerstwo Lokalne jako inkubator rozwoju terenów wiejskich: przypadek Debrzna, północno-zachodnia Polska
- No. 102 XIANGPING, JIA, BUCHENRIEDER, G. (2006):
Documentation of a questionnaire-based survey in rural China: From credit access perspective
- No. 103 GRAMZOW, A. (2007):
Oddolne inicjatywy jako szansa poprawy jakości życia na wsi? Wyniki studium przypadku w Bałtowie (Południowo-Wschodnia Polska)

Die Discussion Papers sind erhältlich beim Leibniz-Institut für Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa (IAMO) oder im Internet unter <http://www.iamo.de>.

The Discussion Papers can be ordered from the Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO). Use our download facility at <http://www.iamo.de>.